

DIALKOVÉ ZBRANE Z POHREBÍSK VEKERZUGSKEJ KULTÚRY NA JUHOZÁPADNOM SLOVENSKU

ANITA KOZUBOVÁ

Keywords: Hallstatt Period, Southwest Slovakia, Arrowheads, Quiver mounts

ÚVOD

Vekerzugská kultúra (ďalej VK) ako jeden z hlavných a zároveň špecifických prejavov v kultúrno-historickom vývoji mladšej a neskorej doby halštatskej a včasnej doby laténskej v Karpatskej kotline vykazuje najmä v materiálnej náplni polygenetický a synkretický charakter. Uvedené konštatovanie je determinované jednak nejednotným kultúrnym podložím na celom území jej rozšírenia, jednak kontaktmi so susednými archeologickými kultúrami so samostatným kultúrnym vývojom, často odlišným od vývoja VK. Na formovaní celkového obrazu VK sa rôznou mierou intenzity podieľali pamiatky, ktoré môžeme spájať so severopontsko-kaukazským kultúrnym prostredím, s územím centrálného a východného Balkánu, s východohalštatskou kultúrnou oblasťou a pamiatky, ktoré sú špecifické iba pre VK a majúce tak preukázateľne lokálny charakter (Kozubová 2008, 49).

V predloženej štúdií sa zaoberáme dialkovými zbraňami, ktoré v nami spracúvanom nálezovom súbore z pohrebísk na juhozápadnom Slovensku zastupujú iba šípy. Luk a šípy boli ako súčasť jednej zbrane ukladané do tulcov alebo gorytov, vyrobených zrejme z organických materiálov – drevo, koža, tkaniny, kôra a iné, z ktorých niektoré boli spevnené plechovými kovami, iné boli zdobené kovami v tvare kríža. Nakoľko tulce a goryty súvisia s lukom a šípmi, je potrebné sa im v tomto príspevku venovať osobitne. Cieľom nášho príspevku je podať o dialkových zbraniach, z ktorých práve hroty šípov vo VK tvoria najpočetnejšiu kategóriu zbraní, komplexnejší prehľad so zameraním najmä na typologicko-chronologický aspekt skúmanej problematiky. Zároveň sme sa pokúsili postrehnúť, či existujú rozdiely v celkovom charaktere skúmaných predmetov v rámci kultúrno-geografických regiónov, v ktorých sa tieto vyskytli. Musíme však zdôrazniť, že cieľom našej práce nie je vyčerpávajúca analýza skúmanej problematiky, ale snaha aspoň v základných rysoch načrtnúť možnosti interpretácie analyzovanej kategórie artefaktov. Náš príspevok sme rozdelili do dvoch tematicky vzájomne previazaných častí, v rámci ktorých sa podrobnejšie venujeme hrotom šípov a kovaniam tulcov na šípy. V závere každej z uvedených častí našej štúdie uvádzame zhrnutie – výsledky analýzy skúmaných artefaktov, ktoré tak nahrádza celkový záver práce.

HROTY ŠÍPOV

Hroty šípov z územia juhozápadného Slovenska tvoria typologicky rozmanitú a zároveň najfrekvencovanejšiu kategóriu zbraní. Zastúpené sú tu také typy, ktorých ťažisko

výskytu sa nachádza v rozdielnych kultúrnych oblastiach, preto ich môžeme z hľadiska pôvodu rozdeliť na dve základné skupiny a tie následne členiť na typy a varianty: na *hroty šíпов východného*, tzv. skýtskeho typu (typy I – V) a na *hroty šíпов západného* typu, ktorých ťažisko rozšírenia sa nachádza v oblasti halštatskej kultúry (typ VI). Hroty šíпов oboch základných skupín sú rozdielne nielen v pôvode, resp. v ťažisku rozšírenia, ale aj v celkovom tvare, v spôsobe upevnenia na drevenú násadu šípu a v odlišnej technike výroby. Hroty šíпов východného typu sú až na kostené exempláre vždy liate, sú opatrené rôzne dlhou vysunutou alebo skrytou tuľajkou a list má dve alebo tri krídelká, príp. je trojboký alebo trojkrídelkovito-trojboký. Vyznačujú sa značnou variabilitou typov a variantov, čo zrejme súvisí aj s rôznym účelom ich použitia. Ich ťažisko rozšírenia je značne široké a neobmedzuje sa výlučne iba na východné časti Európy a ázijskú časť Ruska vrátane Sibíri, kde majú tieto hroty šíпов aj svoj pôvod, ale sú s rôznou intenzitou kvantitatívneho zastúpenia doložené v celej Eurázii (Predný Východ: napríklad Ivantchik 2001, Piotrovskij 1950 a 1952, Yalçıklı 2006; Grécko: Avila 1983; Francúzsko: Kleemann 1954; Španielsko: Sanz 1997). Hroty šíпов západného typu sú železné, zriedkavo bronzové, namiesto tuľajky sú opatrené trňom, príp. sú bez trňa a majú plochý list vyrobený kovaním alebo tepaním.

Hroty šíпов východného, tzv. skýtskeho typu (typy I – V)

Takmer všetky hroty šíпов východného typu z juhozápadného Slovenska sú vyrobené z bronzu, exempláre zo železa a z kosti sa vyskytujú sporadicky. Zastúpené sú množstvom exemplárov, typov a variantov. Porovnanie skúmaných nálezov s nálezmi z Potisia komplikujú dve okolnosti: nálezový materiál z východokarpatských lokalít VK nebol zatiaľ dostatočne publikovaný, čo do istej miery sťažuje typologické členenie hrotov šíпов a v prípade starších publikácií autori pri popise nie vždy dôsledne rozlišovali medzi trojbokým a trojkrídelkovitým, resp. trojkrídelkovito-trojbokým typom hrotu šípu. Z ich opisu je zrejme iba to, že ide o hroty šíпов bez vysunutej tuľajky. Nedostatočná kvalita a stav publikovania nálezov hrotov šíпов z východokarpatských lokalít VK nám preto dovoľujú zaradiť ich do komparatívnej analýzy iba čiastočne. Typologickým a chronologickým vývojom hrotov šíпов východného typu sa zaoberali viacerí ruskí a európski bádatelia (severná Pričiernomorje: napríklad Meljukova 1964; Petrenko 1967; Hančar 1972; Il'inskaja 1973; Terenožkin 1976; Kločko 1979; Polin 1987; stredné Podonie: Liberov 1965; Savčenko 2004; sauromatská a sarmatská kultúra a kultúra Sakov: napríklad Rau 1929; Smirnov 1961; Smirnov – Petrenko 1963; Smirnov 1964; Maksimenko 1983; Očir-Gorjaeva 1996; Jablonskij 2006; severný Kaukaz: napríklad Vinogradov 1972; Machortych 1991; Kozenkova 1995; Galanina 1997; Dudarev 1999; Erlich 2007; stredná Európa vrátane lužickej kultúry: napríklad Chochorowski 1974, 1985; Bukowski 1977; Vasiliev 1975; Parzinger – Stegmann-Rajtár 1988; Vulpe 1990; Kemenczei 1994; Parzinger – Barth – Nekvasil 1995; Říhovský 1996; Eckhardt 1996; Teržan 1998; Hellmuth 2006; západná Európa: napríklad Kleemann 1954; Sanz 1997; Predný Východ: napríklad Ivantchik 2001; Egypt: Andraschko 1992). Ich názory vo svojej práci naposledy prehľadne zhrnula a podrobila kritike A. Hellmuth (2006, 20 n.), preto sa im tu ďalej podrobne nevenujeme. Doteraz akceptované a najčastejšie používané je triedenie A. I. Meljukovej, ktorá na základe nálezov zo severopontsko-kaukazskej oblasti rozdelila hroty šíпов z predskýtskeho a skýtskeho obdobia do štyroch typologicko-chronologických skupín

(Meljukova 1964, 14–32).¹ V prípade danej práce musíme však poukázať na dve hľadiská, ktoré mnohí bádatelia pri zostavovaní typologicko-chronologických radov hrotov šípov východného typu z rôznych oblastí ich rozšírenia nebrali do úvahy vôbec alebo iba čiastočne, a to hľadisko chronologické a hľadisko typologické. Absolútna väčšina európskych a ruských bádateľov sa pri časovom zaradení nálezových celkov s hrotmi šípov nekriticky odvoláva výlučne na výsledky uvedenej práce, ako však dokazujú napríklad štúdie S. V. Polina (1987) a I. N. Medvedskajej (1992, 1994), tieto nie sú najmä ohľadne datovania jednotlivých typov hrotov šípov vždy dostačujúce. Hoci istú nadčasovosť danej práce vylúčiť nemôžeme, predsa by bolo žiaduce podrobiť predmetné hroty šípov z východných oblastí ich rozšírenia opätovnej typologicko-chronologickej analýze s cieľom potvrdiť, príp. spresniť alebo skorigovať výsledky, ku ktorým A. I. Meljukova vo svojej práci dospela.² Je to o to dôležitejšie, že v posledných rokoch sa objavili práce viacerých európskych a ruských bádateľov, ktorí dospeli k novým poznatkom ohľadne celkového chronologického vývoja v období predskýtskej a včasnokýtskej kultúry a pokúsili sa tak posunúť absolútne datovanie začiatkov najmä včasnokýtskej kultúry výrazne vyššie, ako to navrhuje tradičné východoeurópske bádanie (napríklad Kossack 1983, 1986, 1987; Medvedskaja 1992, 1994; Parzinger 1993; Polin 1998; Ivantchik 2001). Zároveň treba dodať, že od roku 1964 pribudli z oblasti Eurázie nové nálezy hrotov šípov, ktoré z pochopiteľných dôvodov nemohli byť zahrnuté do celkovej analýzy A. I. Meljukovej, a ktoré nám nemalou mierou môžu pomôcť prehodnotiť aj typologicko-chronologický vývoj hrotov šípov východného typu. Z hľadiska typológie je daná práca predovšetkým v prípade nálezov zo strednej Európy použiteľná iba čiastočne, a to najmä z dôvodov samostatného a v mnohých aspektoch odlišného kultúrneho vývoja daného regiónu v období halštatskej kultúry od regiónov ležiacich od neho východne. Aj napriek tomuto konštatovaniu sa práce zaoberajúce sa hrotmi šípov zo strednej Európy nekriticky opierajú už o spomenutú prácu Meljukovej, bez snahy o vypracovanie vlastných typologicko-chronologických klasifikácií pre stredoeurópske nálezy hrotov šípov oslobodených od výsledkov východoeurópskeho bádania (Chochorowski 1974, 166 a 1985a, 86 nn.; Bukowski 1977, 166 nn.; Kemenczei 1994, 79 nn.; Eckhardt 1996, 31 nn.).³ Výnimkou v danom smere je práca A. Hellmuth z roku 2006, ktorá nanovo zdokumentovala a následne typologicky roztriedila početné nálezy hrotov šípov z hradiska Smolenice-Molpír, výsledky ktorej môžeme čiastočne aplikovať aj na hroty šípov so skrytou tuľajkou z lokalít VK. Čiastočne preto, že spomenutá autorka sa vo svojej práci zaoberala hrotmi šípov so skrytou tuľajkou iba okrajovo (Hellmuth 2006, 80 nn.). Ďalším dôležitým prínosom spomenutej práce, najmä z hľadiska posúdenia analyzovanej kategórie nálezov z územia VK je, v protiklade s doterajšími názormi založenými na nedostačujúcom katalógovom spracovaní predmetnej lokality (Dušek – Dušek 1984 a 1995; napríklad Studeníková 1987, 34; Teržan 1998, 524, pozn. 95; Stegmann-Rajtár 2002, 47; Meljukova 2006, 27 n.; Romsauer 2004; Miroššayová 2004, 357; Kemenczei 2005, 201), zistenie absencie hrotov šípov so skrytou tuľajkou z hradiska Smolenice-Molpír (Hellmuth 2006, 80 n.).

V prípade hrotov šípov východného typu zo stredoeurópskych nálezísk väčšina bádateľov rozlišuje rámcovo dve skupiny, ktoré odrážajú najmä chronologické hľadisko: dvojkridelkovité, trojkridelkovité a trojhranné hroty s vysunutou tuľajkou so spätným háčikom a bez neho, ako hroty šípov staršieho typu a trojkridelkovité a trojhranné hroty so skrytou tuľajkou ako hroty šípov mladšieho typu (napríklad Parzinger – Stegmann-Rajtár 1988; Parzinger 1993, 1993a; Parzinger – Barth – Nekvasil 1995; Eckhardt 1996;

Teržan 1998; Stöllner 2002). V tejto súvislosti je ale potrebné podotknúť, že spomenuté chronologické hľadisko je opodstatnené a korektné iba v prípade stredoeurópskych nálezísk, ale nedá sa aplikovať na regióny ležiace východne. Hroty šíпов s vysunutou tuľajkou sú v severopontskej oblasti rozšírené až do záveru 4. storočia pred Kr., hoci celkovým vyhotovením sa tieto chronologicky mladšie typy odlišujú od starších typov zo včasnokýtskeho obdobia najmä dlhým úzkym listom, charakteristickým pre hroty šíпов so skrytou tuľajkou a veľmi krátkou úzkou vysunutou tuľajkou bez spätného háčika. Jeho funkciu v danom prípade však nahrádzajú spätné háčiky na liste hrotu, resp. ostro zašpicatené konce listu (Meljukova 1964, tab. 7A: 6, 15, 7E: 8–10, 8A, 8V: 1–5, 9I: 6–13, 9H: 1–5, 9O: 1–7). Uvedené hroty šíпов tak zastupujú vo vývojovej línii mladšie typy a svedčia o tom, že samotná prítomnosť alebo absencia vysunutej tuľajky nemusí byť vždy spoľahlivým chronologickým kritériom. Aj v tomto detaile spočíva rozdielnosť v typologicko-chronologickom vývoji hrotov šíпов medzi oboma regiónmi.

Podrobnejšie typologické členenie najmä hrotov šíпов so skrytou tuľajkou, ktoré prihliada na dôležité detaily, akými sú napríklad tvar listu z bočného pohľadu, prierez špičky hrotu, dĺžka a ukončenie krídeliek, vypracoval pre VK J. Chochorowski (1974, 171; 1985, 86 nn., obr. 25), pre Čechy a Moravu J. Říhovsky (1996, 6 nn., 136 nn., obr. 1, tab. 28: 471–497). Z novších prác je v danej súvislosti potrebné spomenúť ešte prácu H. Eckhardta (1996, 31 nn.). Táto sa však z typologického, ako aj chronologického hľadiska javí ako značne povrchná a nedostačujúca pre posúdenie nami spracúvanej kategórie nálezov, jej kvality ale spočívajú v detailnom a prehľadnom spracovaní diaľkových zbraní z hľadiska ich výrobných postupov a bojových techník. Ako sme spomenuli v úvode, všetky tri uvedené členenia vychádzajú z už existujúcich typologicko-chronologických radov najmä A. I. Meljukovej (1964) a V. G. Petrenko (1967), príp. P. Raua (1929) a A. Hančar (1972) a nepredkladajú vlastnú typológiu skúmanej kategórie nálezov. Tým je sťažená možnosť zachytenia prípadného lokálneho typologicko-chronologického vývoja hrotov šíпов z územia rozšírenia VK. Preto sa nám javí ako nevyhnutné vypracovať vlastné kritéria ich typologického členenia a takto vyčlenené typologické rady porovnať s už existujúcimi schémami. Východiskovým bodom nám v danom smere čiastočne poslúžili kritériá, vyčlenené A. Hellmuth pre hroty šíпов s vysunutou tuľajkou z hradiska Smolenice-Molpír (Hellmuth 2006, 24 nn.). Tieto však na nami spracúvaný nálezový súbor neuplatňujeme automaticky, ale prispôbujeme ich charakteru a možnostiam, ktoré nám daný materiál poskytuje. V súvislosti s už spomenutou prácou A. Hellmuth je potrebné podotknúť, že autorka sa v práci síce zaoberala aj hrotmi šíпов so skrytou tuľajkou, tieto však zhrnula do jednej typologickej skupiny, bez ďalšej tvarovej a znakovkej precizácie (Hellmuth 2006, 80 nn.).⁴

Hroty šíпов východného typu z lokalít VK z územia juhozápadného Slovenska môžeme rozdeliť do piatich základných typov. Dôležitým kritériom ich členenia sú predovšetkým: prierez listu; tvar listu z bočného pohľadu; spôsob ukončenia krídeliek a ich celková dĺžka vo vzťahu k základni hrotu; forma tuľajky (vysunutá alebo skrytá); pomer dĺžky hrotu a šírky jeho základne; materiál, z ktorého sú hroty šíпов vyrobené (bronz, železo alebo košť).

Smerodajné pre vypracovanie typologického členenia nami spracúvanej kategórie nálezov sú prvé tri kritériá, zatiaľ čo zvyšné tri slúžia iba na doplnenie.

Jednotlivé znaky je možné zaznamenať viacerými spôsobmi. Najvhodnejším v danom prípade je zápis definovaných znakov pomocou kódu. Kódové označenie je kom-

bináciou číselného kódu označujúceho typ a variant a písmenového kódu označujúceho subvariant. Práve pri označovaní jednotlivých tvarov je nevyhnutné dodržiavať jednotnú terminológiu, nakoľko jeden tvar sa môže vyskytovať v prípade rôznych typov hrotov šíпов, čo je v neposlednej miere dôležité aj pri zachytení možného „genetického“ previazania rôznych typov spracúvanej kategórie nálezov. Hroty šíпов východného typu, najmä typologicky mladšie exempláre je potrebné podrobiť hĺbkovej typologicko-chronologickej analýze na celom území ich výskytu, preto je ich členenie v tejto práci iba rámcové a ostáva predmetom nášho ďalšieho bádania. Zároveň je potrebné zdôrazniť, že doteraz sa nikto nezaoberal vypracovaním terminológie pre popis jednotlivých znakov a tvarov skúmaných hrotov šíпов v slovenskom jazyku. Klasifikované artefakty mohli byť podľa originálov posudzované iba v prípade pohrebísk Chotín IA a IB, v prípade pohrebiska Senec-Štrková kolónia sa to týka len nálezov pochádzajúcich z výskumu M. Pichlerovej. Ostatné nálezy z juhozápadného Slovenska boli posudzované iba na základe literatúry. V tejto súvislosti je potrebné zdôrazniť, že typologická klasifikácia spracúvanej kategórie nálezov bola vypracovaná na základe artefaktov pochádzajúcich iba z lokalít VK z územia juhozápadného Slovenska. Nálezy hrotov šíпов z lokalít VK z východného Maďarska sme zohľadnili iba pri komparatívnej analýze, a to len v prípadoch, kedy nám to umožňoval stav ich publikovania. Preto nemôžeme výsledky analýzy získané pre juhozápadné Slovensko automaticky zovšeobecniť pre celé územie rozšírenia VK. V prípade spracúvaného súboru nálezov sme do celkovej typologickej analýzy zaradili iba celé a nepoškodené exempláre. Deformované a neúplné hroty šíпов najmä zo žiarových hrobov boli v analýze zohľadnené iba v prípade, ak stav ich poškodenia umožnil ich spoľahlivé typologické zaradenie. Skupina hrotov šíпов bez bližšieho typologického zaradenia je v sledovanom súbore percentuálne málopočetná.

Na základe prierezu listu hrotov šíпов sme ich rozčlenili na päť hlavných typov, označených rímskymi číslicami:

- *trojkrídelkovité* hroty šíпов ako typ I
- *trojkrídelkovito-trojhranné* hroty šíпов ako typ II
- *dvojkřídelkovité* hroty šíпов ako typ III
- *trojhranné* hroty šíпов ako typ IV
- *štvorhranné* hroty šíпов ako typ V

Hroty šíпов jednotlivých typov môžeme následne **na základe tvaru listu z bočného pohľadu** členiť na varianty, ktoré sme označili arabskými číslicami:

- *kosoštvorcový tvar listu ako variant 1* (maximálna šírka hrotu pripadá približne na stred listu)
- *vežovitý tvar listu ako variant 2* (vyznačuje sa vodorovným ostrým zalomeným v určitom mieste dĺžky hrotu, najčastejšie v jeho hornej tretine, ktorý tak vykazuje na väčšine svojej dĺžky rovnakú šírku; základný tvar C, D a E podľa Ríhovského 1996, 9, obr. 1)
- *trojuholníkový alebo mandľovitý tvar listu ako variant 3* (pre tento tvar listu je v porovnaní s predchádzajúcim tvarom charakteristické jeho postupné zužovanie sa od okraja zasunutej tuľajky smerom k špičke s najväčšou šírkou práve v mieste tuľajky).

Na základe dĺžky a spôsobu ukončenia krídeliek členíme hroty šípov na subvarianty označené malými písmenami:

- *subvariant a*, pri ktorom sú krídelká na koncoch zahrotené a presahujú okraj zasunutej tuľajky, čím vzniká istý druh spätných háčikov
- *subvariant b*, pri ktorom sú krídelká rovno zrezané a nepresahujú tak okraj tuľajky
- *subvariant c*, kedy sú krídelká v mieste tesne nad tuľajkou šikmo zrezané, čím vzniká dojem, že tuľajka je nepatrne vysunutá.

Ďalším dôležitým kritériom, ktorý ale nebol pri klasifikácii použitý, je aj pomer celkovej dĺžky listu a šírky základne hrotu.⁵ Ich vzájomná súvislosť umožňuje konštatovať isté tvarové tendencie, kedy kratšie hroty šípov majú zväčša širšiu základňu a naopak, dlhšie hroty šípov užšiu základňu. Vzhľadom na skutočnosť, že v spracúvanom súbore sú takmer výlučne zastúpené hroty šípov so skrytou tuľajkou⁶ a iba výnimočne exempláre s vysunutou tuľajkou, pri typologickom členení materiálu sme toto kritérium nezohľadnili. To isté môžeme konštatovať aj v prípade materiálu, z ktorého sú hroty šípov vyrobené, nakoľko, až na dva exempláre, sú všetky hroty šípov z nášho analyzovaného súboru bronzové.

Výhodou zápisu pomocou kódu v prípade hrotov šípov je nielen jeho značná prehľadnosť, ale aj možnosť zachytenia špecifických charakteristík jednotlivých typov a ich vzájomné porovnanie. V prípade, že sa nami vyčlenené typy a ich varianty zhodujú s typmi členenia J. Chochorowského (1985, 86 nn., obr. 25), tie potom uvádzame v zátvorkách.

Typ I – trojkrídelkovité hroty šípov (obr. 1)

Pre kvantitatívne najpočetnejší typ I je príznačná značná tvarová variabilita. Všetky analyzované exempláre sú bronzové a vyznačujú sa výhradne skrytou tuľajkou. V rámci typu I sú zastúpené všetky tri varianty ako aj subvarianty. V priereze majú špičky všetkých hrotov trojuholníkový tvar. Materiálovú časť tvorí spolu 62 exemplárov, ktoré pochádzajú z oboch chotínskych pohrebísk, zo Senca, z Mane, z Preseľan nad Ipľom a zo Želiezoviec.

• *Variant I1 (typ 23 podľa Chochorowského)*

List má rombický tvar s najväčšou šírkou v strede dĺžky hrotu šípu, ktorý je zaváľitý a v porovnaní s inými variantmi typu I pomerne krátky. Dĺžka hrotu nepresahuje 2 cm. Variant I1 sa na juhozápadnom Slovensku vyskytol iba na chotínskych pohrebiskách (dva kusy).

Vo východnom Maďarsku je doložený len na pohrebisku Szentes-Vekerzug (Párducz 1952, tab. 49: 3, 59: 5 a 1954, tab. 8: 11, 13, 27: 6; Kemenczei 2001–2002, obr. 3: 3), ďalší exemplár bez známych nálezových okolností je uložený v depozite múzea v Déri (Nepper 1968, tab. 1: 5). Podľa J. Chochorowského spadá rozšírenie variantu I1 do prvej polovice 5. storočia pred Kr., hoci nevylučuje jeho prvý výskyt už na prelome 6. a 5. storočia pred Kr. (Chochorowski 1985, 91). Hrot šípu z hrobu 30 zo Szentes-Vekerzugu datuje prelamaním geometricky zdobená terčovitá spona blízka sponám typu Donja Dolina, ktorých ťažisko výskytu na centrálnom Balkáne spadá do prvej polovice 6. storočia pred Kr., a ktoré sú v Potísi doložené iba na pohrebisku Szentes-Vekerzug (Kemenczei 2004, 85 nn., obr. 5: 2, 7, 16, 6: 1, 2; Párducz 1954, tab. 8: 1, 22: 1, 2; Párducz 1955, tab. 5: 12).

Najstaršou na pohrebisku Donja Dolina v severnej časti Bosny–Hercegoviny je terčovitá spona z hrobu Čeglja z druhej polovice 7. storočia pred Kr., ostatné hrobové celky sú mladšie a patria do prvej polovice 6. storočia pred Kr. (Teržan, 1974, 43 nn.; Parzinger 1991, 217 nn., obr. 6; Teržan 1998, 515; Metzner-Nebelsick 2002, 318). V súlade s uvedeným datovaním zaradil T. Kemenczei do prvej polovice 6. storočia pred Kr. všetky terčovité spony zo Szentes–Vekerzugu (Kemenczei 2004, 87), okrem hrobu 57, ktorý na základe sklenených korálikov s vrstvenými farebnými očkami nie je možné datovať skôr ako na koniec 6. až na začiatok 5. storočia pred Kr. (Venclová 1990, 81; Horňák 2007, 38). Hroby 16 a 80 z predmetného pohrebiska dokladajú pretrvávajúce hrotov šípov variantu I1 ešte v závere 6. až v prvej polovici 5. storočia pred Kr., čoho dokladom je ich spoločný výskyt v uvedených nálezových celkoch s falérmi väčších rozmerov a s dvoma uškami na spodnej strane, označovanými aj ako faléry typu Magdalenska gora (Párducz 1952, tab. LIV: 1–3, LV: 1–3; Parzinger – Barth – Nekvasil 1995, 73, 269, obr. 25; Srejovic´ 1989–1990, 141, 149, tab. 1: 1). Sporadicky sú hroty šípov tohto variantu zastúpené aj v nálezových celkoch zo susedných ako aj vzdialenejších oblastí VK. Jeden exemplár pochádza zo sídliska Jaroměřice nad Rokytnou na južnej Morave (Říhovský 1996, 143 n., 146, tab. 28: 487).⁷ Tu však väčšina hrotov šípov východného typu nepochádza zo spoľahlivo datovateľných uzavretých nálezových celkov, preto nie sú moravské exempláre vhodné pre riešenie problematiky datovania skúmanej kategórie nálezov a J. Říhovský sa zároveň pri ich časovom zaradení nekriticky opiera o datovanie analógií zo susedných oblastí, najmä z VK a z Ukrajiny (Říhovský 1996, 146 n.). V severnom Pričernomorí je možné výskyt hrotov šípov variantu I1 ohraničiť druhou polovicou až záverom 6. storočia pred Kr. práve na základe nálezov z pohrebiska v Olbii (Polin 1987, 29, obr. 9: 30, 38, 40) a ďalšej severopontskej gréckej kolónie Nymphaion. Tu sa jeden exemplár identický s exemplármi z Chotína vyskytol v plochom hrobe A171, ktorý je spoľahlivo datovaný na základe sklenenej nádoby, importovanej z východného Stredomoria do záveru 6. storočia pred Kr. (Grač 1999, 74, tab. 94: 5). Ďalšie dva exempláre skúmaného variantu pochádzajú z povolžskej oblasti (Smirnov 1964, obr. 35A: 4ž; Očir-Gorjaeva 1996, 47, obr. 2). Za pravdepodobne najvýchodnejší nález variantu I1 môžeme považovať jeden hrot šípu z hrobu v mohyle 62 na pohrebisku Južnyj Tagisken v južnom Priuralí z druhej polovice 6. až začiatku 5. storočia pred Kr. (Itina – Jablonskij 1997, 70, obr. 59: 4).

Sprievodné nálezy neumožňujú žiarový hrob 119 z Chotína IA a kostrový hrob 68 z Chotína IB presnejšie datovať. V prípade hrobu 68 môže ako indicia slúžiť džbánok vyrobený na kruhu (Dušek 1966, tab. LVIII: 15) a tak ohraničiť hornú hranicu jeho datovania záverom 7. až začiatkom 6. storočia pred Kr. Sprievodný hrot šípu variantu I2a (obr. 7: 38) vykazuje dlhšie časové rozpätie výskytu od prvej polovice 6. až po prvú polovicu 5. storočia pred Kr. Na základe sporadického výskytu variantu I1 na celom území jeho rozšírenia siahajúceho od Karpatskej kotliny až po južné Priuralie predpokladáme, že tento bol používaný počas kratšieho časového úseku ako iné, početnejšie zastúpené typy hrotov šípov. Preto sa prikláňame k možnosti, opierajúc sa pritom v prvom rade o datovanie severopontských a priuralských analógií, zaradiť oba hrobové celky z Chotína do druhej polovice 6. storočia pred Kr.

- *Variant I2 – subvarianty I2a, I2b, I2c*

Hroty šípov skúmaného variantu sa vyznačujú listom „vežovitého“ tvaru s ostrím buď ostro zalomeným v hornej tretine dĺžky hrotu alebo jeho zalomenie nie je také vý-

razné a plynulo prechádza do špičky v hornej tretine, príp. hornej štvrtine dĺžky hrotu. V priereze trojuholníkový tvar má iba špička hrotu. Zastúpené sú všetky tri subvarianty. Dĺžka hrotu sa pohybuje v rozpätí 2 – 2,5 cm, zatiaľ čo základňa tuľajky je pomerne úzka, čím hroty nadobúdajú subtlý tvar.

Hroty šípov variantu I2 sú doložené okrem oboch chotínskych pohrebísk aj na pohrebisku v Senci-Štrková kolónia (výskum M. Pichlerovej). Dva hroty šípov subvariantu I2b pochádzajú aj zo Želiezoviec (Fettich 1934, tab. 13: 1, 2). Mimo sledované územie je variant I2 sporadicky doložený aj na juhovýchodnom Slovensku a na Orave (Miroššayová 2004, obr. 5: 1; Čaplovič 1987, tab. 67: 14, 19).

Hroty šípov variantu I2 nie sú na lokalitách vo východnom Maďarsku veľmi početné (napríklad Piliny: Reinecke 1897, obr. 11 alebo Nyáregyháza: Kisfaludi 2004, tab. 14: 5)⁸ a vo VK patria k nálezom, ktoré boli používané počas dlhšieho časového úseku siahajúceho od druhej polovice 7./prelomu 7. a 6. storočia až do prvej polovice 5. storočia pred Kr. Väčšinu z nich však nie je možné na základe sprievodných nálezov presnejšie datovať. K najstarším určite patrí hrob 191 z Csanyteleku-Újhalastó, v ktorom sa okrem hrotu variantu I2 našiel aj jeden hrot šípu variantu II2 (Galánta 1986, tab. 3: 3). V prípade predmetného hrobu sú názory ohľadne jeho datovania nejednotné. Vzhľadom na jeho dôležitosť pre presnejšie chronologické zaradenie variantu I2 je potrebné sa tomuto hrobu venovať podrobnejšie. T. Kemenczei ho radí na základe keramických nálezov na prelom 7. a 6. storočia pred Kr. (t. j. začiatok stupňa HaD1 podľa konvenčného datovania), pričom sa opiera o väzu s plastickou výzdobou (Kemenczei 1994, 93; Galánta 1986, tab. 3: 6). Tá síce nachádza vzdialenejšie paralely v nádobách z domu 15 a z priestoru brány III zo Smoleníc-Molpíra (Dušek – Dušek 1984, tab. 107: 4, 159: 2), dom 15 však patrí na základe starších typov lodkovitých spôn (napríklad typ Šmarjeta; tamže tab. 104: 18) už do fázy Smolenice I podľa Parzinger – Stegmann-Rajtár zo stupňa HaC2 (1988, 166), kam môžeme pravdepodobne zaradiť aj ďalšiu podobnú nádobu z mohyly 3 z Nagyberki-Szalacska v Zadunajsku (Kemenczei 1976, obr. 3). Pre datovanie hrobu 191 z Csanyteleku-Újhalastó je podľa nás rovnako dôležitá aj hlboká misa kónického tvaru zdobená na okraji jazykovitými výčnelkami (Galánta 1986, tab. 2: 3), ktorá má blízke paralely v hrobe z Malej nad Hronom rovnako zo stupňa HaC2 (Stegmann-Rajtár 1992, 108, 110, obr. 39: 11 a 2002, 199).⁹ Práve keramický inventár, z ktorého prevažná časť nádob typologicky vychádza z tvarov nádob staršej doby halštatskej, umožňuje podľa B. Teržan zaradiť uvedený hrob rámcovo už do druhej polovice 7. storočia pred Kr. (Teržan 1998, 514 n.). K najmladšiemu datovaniu v prípade hrobu 191 z Csanyteleku-Újhalastó došiel J. Chochorowski, ktorý vylučuje možnosť jeho časového zaradenia skôr ako na začiatok 6. storočia pred Kr. (Chochorowski 1998, 483). Jeho datovanie čiastočne potvrdzuje výskyt najstarších hrotov šípov so skrytou tuľajkou na pohrebisku v Olbii, ktoré nie sú podľa Polina (1987, 29) mladšie ako druhá štvrtina 6. storočia pred Kr. Podobná, i keď nie identická misa s jazykovitými výčnelkami na okraji sa vyskytla v žiarovom hrobe 320 z Tiszalöku-Börtön v sprievode niekoľkých hrotov šípov variantu I2 a I3 a unikátneho kosteného kovania tulca na šipy (Scholtz 2006, obr. 5: 1, 2, 8). V oboch hroboch sú doložené aj identické krčahy vyrobené na kruhu (Scholtz 2006, obr. 5: 7; Galánta 1986, tab. 3: 7), čo spolu s vyššie spomenutými podobnosťami umožňuje zaradiť oba nálezové celky do jedného časového horizontu, s určitosťou nie neskôr ako na začiatok 6. storočia pred Kr., hoci v danom prípade sa prikláňame k ešte skoršiemu datovaniu, a to do druhej polovice, resp. záveru 7. storočia pred Kr. (Kozubová 2008, 73). Datovanie hrobového

celku z Tiszalöku-Börtön R. Scholtzom (2007, 59) do obdobia okolo polovice až druhej polovice 6. storočia pred Kr., na základe kosteného kovania tulca na šípy, opierajúc sa pritom o zaužívané datovanie predmetnej kategórie nálezov zavedené T. Kemenczeiom (1986, 185), sa nám javí ako nepravdepodobné. Zriedkavý výskyt variantu I2 v severopontskej oblasti dokladajú aj ojedinelé exempláre z Ukrajiny a z Moldavska (skupina II – typ 9/variant 1 podľa Meljukovej 1964, 22, tab. 5, 7: 5, ktorá zodpovedá skupine II – typ 1 podľa Petrenko 1967, 46, tab. 34: 124–127), ktoré sú tu prostredníctvom nálezov z hrobových celkov z Olbie (Polin 1987, 29, obr. 8: 17, 24, 40) na jednej strane a z Dănceni (Tkaciuk 1994, 225, obr. 5: 2, 14) na strane druhej datované do prvej polovice 6. storočia a na prelom 5. a 4. storočia pred Kr.¹⁰ Ešte východnejšie ich sporadicky zaznamenávame aj na náleziskách sauromatskej kultúry na dolnom Povolží, kde sú typickou súčasťou inventárov hrobov z druhej polovice 6. a prvej polovice 5. storočia pred Kr. (1. typologicko-chronologická skupina hrotov šípov podľa Očir-Gorjaeva 1996, 46, 52 n., obr. 2). V prípade nálezov z Olbie sa ako dôležitý javí hrob 12/1910, a to nielen pre chronologické zaradenie variantu I2, ale aj pre krížové kovania tulcov na šípy. Opierajúc sa o predatovanie typologicko-chronologických skupín hrotov šípov, uskutočnené S. V. Polinom, zaradil J. Chochorowski predmetný hrob do prvej polovice 6. storočia pred Kr. (Chochorowski 1998, 480). V tejto súvislosti je ale potrebné podotknúť, že v hrobe sa okrem hrotov šípov a krížového kovania tulca na šípy iné nálezy, potvrdzujúce vyššie uvedené datovanie nevyskytli (Skudnova 1988, 55). Práve táto skutočnosť ako jedna z mnohých poslúžila A. Ju. Aleksejevovi uvedené datovanie kriticky prehodnotiť a zaradiť tak hrob 12/1910 v súlade so zaužívaným datovaním najstarších hrobov s inventárom skýtskeho charakteru v Olbii až do druhej polovice 6. storočia pred Kr. (Alekseev 1991, 50 n. a 2003, 201 nn.). Potrebné je však zdôrazniť, že hroty šípov z predmetného hrobu patria dvom typologicky odlišným skupinám, a to k hrotom šípov s vysunutou tuľajkou vyskytujúcich sa od predskýtskeho a včasnoskýtskeho obdobia, ako aj k hrotom šípov so skrytou tuľajkou (Polin 1987, obr. 8: 19–34). Spoločný výskyt oboch skupín v rámci jedného nálezového celku pri ich približne rovnocennom kvantitatívnom zastúpení S. V. Polin predpokladá iba pre prvú polovicu 6. storočia pred Kr. (Polin 1987, 31), a hoci sa staršie typy hrotov šípov s vysunutou tuľajkou zo včasnoskýtskeho obdobia objavujú aj neskôr, tak iba nanajvýš sporadicky a v značne malom počte exemplárov. Včasné datovanie niektorých hrobových celkov s inventárom skýtskeho charakteru z Olbie, okrem už spomenutého hrobu 12/1910 nepriamo potvrdzujú aj niektoré nálezové celky VK, vrátane hrobov 191 z Csanyteleku-Újhalastó a 320 z Tiszalöku-Börtön.

Vo VK k najmladším nálezovým celkom s hrotmi šípov variantu I2 nepochybne patrí hrob 32 z Tiszavasvári-Csárdapart, kde sa o. i. vyskytla aj jedna šálka s uškom vytiahnutým nad okraj a zdobeným dvomi rohatými výčnelkami (Kemenczei 2004, 69, obr. 11: 1–9),¹¹ na základe ktorej uvedený hrob dokladá, podobne ako súčasné hrobové celky z Dolenjska, sporadické pretrvávajúce variantu I2 ešte v stupni HaD3 (Magdalenska gora 2/13 a 2/38: Tecco Hvala – Dular – Kocuvan 2004, tab. 26: 12, 36: 20; k datovaniu bližšie napríklad Parzinger 1988, 51 n.; Dular 2003, 136 nn.).

S prihliadnutím na relatívne dobre datovateľné sprievodné nálezy, najmä sklenené koráliky s vrstvenými farebnými očkami a niektoré súčasti konského postroja, môžeme výskyt variantu I2 na juhozápadnom Slovensku časovo ohraničiť jednak celým 6. storočím pred Kr. (kostrový hrob 1 z Chotína IB: Dušek 1966, tab. XLIX: 1–15), jednak prvou polovicou 5. storočia pred Kr. (žiarový hrob 39 z Chotína IA: Dušek 1966, tab. XXXVI:

12; kostrový hrob 220 z Chotína IA: Dušek 1966, tab. XXIV: 23; Želiezovce: Fettich 1934). Kostrové hroby 120 (obr. 4) a 254 z Chotína IA (obr. 3: 8–11), kostrové hroby 49 (Kozubová 2008, 73, obr. 1) a 68 z Chotína IB, rovnako ako žiarový hrob 7 zo Senca-Štrková kolónia môžeme datovať presnejšie (obr. 6), a to do druhej polovice 6. storočia pred Kr., zatiaľ čo žiarový hrob 86 z Chotína IA patrí na základe sprievodných bronzových šupín z panciera (Dušek 1966, tab. XLIII: 22) do jeho prvej polovice. Práve v prípade šupinových pancierov z niektorých lokalít v Karpatskej kotline (Ártánd: Párducz 1965, tab. 11–13; Kemenczei 2005, 205; Teržan 1998, 518, 524; Kull 1997, 211; Törökszentmiklós-Surján: Csalog – Kisfaludi 1985, obr. 5: 13–15; Csárdaszallás: Oláh – Szenánszky 1982, 294; Kemenczei 2005, 201; Jalžabet pri Varaždine: Šimek 1998, 500, 509, obr. 8: 5–6, 8; 9) môžeme konštatovať, že tieto sa tu vo svojom výskyte časovo obmedzujú iba na prvú polovicu 6. storočia pred Kr. Pre časové zaradenie do druhej polovice 6. storočia pred Kr. je v prípade kostrového hrobu 120 z Chotína IA smerodajným železné zubadlo typu Szentes-Vekerzug (obr. 4: 1; Kemenczei 1985, 51), zatiaľ čo v prípade žiarového hrobu 7 zo Senca bronzový náramok, zdobený na oboch koncoch skupinkou rýh (obr. 6: 15; Parzinger – Barth – Nekvasil 1995, 41).

- *Variant I3 – subvarianty I3a, I3b (typy 28 a 25 podľa Chochorowského) a I3c (typy 17, 20 a 31 podľa Chochorowského)*

Štíhly list má trojuholníkový alebo „mandľovitý“ tvar. V priereze trojuholníkový tvar má iba špička hrotu. Šírka základne hrotu je pomerne malá, čím hroty nadobúdajú štíhly, do výšky pretiahnutý tvar. Obzvlášť charakteristické je to v prípade exemplárov subvariantu I3c. Dĺžka hrotov sa pohybuje v rozpätí od 2,3 do 2,7 cm, čo znamená, že sú nepatrne dlhšie ako exempláre variantu I2. Subvariant I3c je doložený iba na pohrebiskách v Chotíne IA a IB a v Preseľanoch nad Ipľom (Balaša 1960, obr. 34: 9), subvariant I3a aj na pohrebisku v Mani (Benadik 1983, tab. 2: 2). Jeden exemplár subvariantu I3c bez ďalších sprievodných nálezov pochádza z kostrového hrobu 1 v mohyle VI z Dunajskej Lužnej (Pichlerová 1969, 120, tab. 42: 4).

Relatívne početné sú hroty šípov variantu I3 aj na pohrebiskových lokalitách v Potisí (napríklad Szentes-Vekerzug: Párducz 1954, tab. 28: 2; Tápioszele: Párducz 1966, tab. 13: 6, 52: 3; Vámosmikola: Párducz – Laczus 1969, tab. 53: 4, 57: 2, 3; Nyáregyháza: Kisfaludi 2004, tab. 12: 10, 14: 5; Cegléd-Hordógyár: Kemenczei 1986, obr. 2). Ich presnejšie datovanie značnou mierou sťažuje absencia chronologicky citlivých sprievodných nálezov. Výnimkou je už spomenutý hrob 320 z Tiszalöku-Börtön zo záveru 7. až začiatku 6. storočia pred Kr. (Scholtz 2006, obr. 5: 1) a hrob 32 z Tiszavasvári-Csárdapart z prvej polovice 5. storočia pred Kr. (Kemenczei 2004, obr. 11: 2, 5, 7). Uvedené datovanie oboch hrobov avšak opätovne poukazuje na malú chronologickú citlivosť väčšiny typov hrotov šípov východného typu. J. Chochorowski síce ohraničuje výskyt variantu I3 prvou polovicou 5. až prvou polovicou 4. storočia pred Kr. (Chochorowski 1985, 90 nn.), ale práve na základe hrobu 320 z Tiszalöku-Börtön je nutné s jeho prvým výskytom počítať už skôr, čo potvrdzujú aj hroty šípov z centrálného hrobu v mohyle 2 z Atenicy z druhej štvrtiny 6. storočia pred Kr. (Djuknic' – Jovanovic' 1965, tab. 24: 1, 4; Parovic' – Pešíkan 1988, 37; Teržan 1998, 518, pozn. 58). Nízka kvalita publikácie nálezov z kostrového hrobu 8 zo Szentes-Vekerzugu neumožňuje presné určenie typu/variantu hrotov šípov, tieto ale nepochybne majú skrytú tuľajku a príslušnosť aspoň časti z nich k variantu I3 je veľmi pravdepodobná (Párducz – Csallány 1944–45, tab. 46: 14–26; Kemenczei 2005,

Typ I - variant 1	Chotin IA - Ž119 		
Typ I - variant 2	Chotin IA - Ž117 	Chotin IA - K254 	Chotin IA - K269
	I 2a	I 2b	I 2c
Typ I - variant 3	Chotin IB - K1 	Chotin IA - Ž22 	Chotin IA - K233
	I 3a	I 3b	I 3c
Typ II - variant 1	Chotin IA - K197 	Chotin IA - K252 	Chotin IA - Ž89
	II 1a	II 1b	II 1c
Typ II - variant 2	Chotin IB - K1 	Chotin IA - K248 	Chotin IB - K1
	II 2a	II 2b	II 2c

Obr. 1. Typologická škála brotov šípov tzv. východného typu z lokalít vekerzugskej kultúry z juhozápadného Slovenska (typy I - II). M 1:2

obr. 13: 9). Hrobový celok je možné na základe zriedkavého typu železnej sekerky typu Popovka zaradiť do druhej polovice až záveru 7. storočia pred Kr. (Kemenczei 2005, obr. 13: 3; Medvedskaja 1992, 92 n.). Ak by v prípade sporného hrotu šípu z domu 3 z hradiška Smolenice-Molpír skutočne išlo o exemplár so skrytou tuľajkou, potom môžeme s prvým výskytom variantu I3 v Karpatskej kotline spoľahlivo rátať už v druhej polovici, resp. závere 7. storočia pred Kr. (Hellmuth 2006, 80 n., 154, tab. 7: 15). Ako sporný sa nám javí hrob 68 z Hallstattu, ktorý síce obsahoval jeden trojkridelkovitý hrot šípu s listom mandľovitého tvaru, ten je ale poškodený a na základe chýbajúcej spodnej časti hrotu nie je možné spoľahlivo určiť typ tuľajky (Kromer 1959a, tab. 6: 3). Na základe tvaru ostria je pravdepodobnejší variant so skrytou tuľajkou. Zo sprievodných nálezov má istú chronologickú relevanciu iba ihlica s čiaškovitou hlavicou a labuťovitým křčkom zo stupňa HaC (Kromer 1959a, tab. 6: 1; Stöllner 2002, 49; Trachsel 2004, 69), zatiaľ čo náramky typu Traunkirchen sú doložené aj v stupni HaD (Kromer 1959a, tab. 6: 2; Siepen 2005, 22). Na základe dendrologických dát z lokalít halštatskej kultúry z južného Nemecka bolo možné prehodnotiť absolútne datovanie stupňov HaC1, HaC2 ako HaD1 (Hennig 2001, 85 nn.; Trachsel 2004). V danom prípade je pre nás dôležité jednak datovanie záveru stupňa HaC2, ktorý je fixovaný na základe dendrodát z hrobu z Dautmergen na polovicu 7. storočia pred Kr., jednak začiatku stupňa HaD1, ktorý možno posunúť na základe dendrodát z niektorých hrobov z Magdalensbergu pri Villingene na začiatok štvrtej štvrtiny 7. storočia pred Kr. (Reim 1990, 734; Hennig 2001, 86). Ak by v prípade hrotu šípu z hrobu 68 z Hallstattu skutočne išlo o typ so skrytou tuľajkou, potom musíme, ako na to nedávno poukázala A. Hellmuth (2006, 148), počítať s prvým, hoci sporadickým výskytom hrotov šípv so skrytou tuľajkou, a to konkrétne variantu I3, už v druhej polovici 7. storočia pred Kr. Takéto datovanie potvrdzuje aj sporný nález hrotu šípu z domu 3 zo Smoleníc-Molpíra. Mladšie sú exempláre z pohrebiska Băița v Sedmohradsku zo 6. storočia pred Kr. (Vulpe 1990, 130, tab. 47: C1–6, E1–45) a z Magdalenskej gory a Brezje v Dolnejku z prvej polovice 5. storočia pred Kr. (Tecco Hvala – Dular – Kocuvan 2004, tab. 26: 12, 36: 20; Kromer 1959, tab. 43: 2; Parzinger 1988, 51 n.). Výraznejšia koncentrácia variantu I3 ako vo VK je doložená predovšetkým v severopontskej oblasti. Tu umožňujú sprievodné nálezy jeho zaradenie do značne širokého časového rozpätia siahajúceho od prvej polovice 6. cez celé 5. storočie pred Kr. (2. až 4. chronologická skupina podľa Meljukovej 1964, tab. 7–9; skupina II – typ II/varianty 1–2 podľa Petrenko 1964, 46, tab. 34: 132–161; Polin 1987, 25–32, obr. 4: 2–7, 17–21, 6: 22, 8: 2, 3, 9, 10, 15, 16, 32, 9: 12, 26, 27, 10: 1, 23, 25, 26, 34, 41–43, 11: 11, 12: 27, 13: 11, 33; Tkaciuk 1994, 225, obr. 5: 1, 3, 4, 6, 7, 15, 16–20) s následným prežívaním až do poslednej štvrtiny 4. storočia pred Kr. (napríklad Divizija: Subbotin et al. 1993; Mastjugino: Puzikova 2001, 68, obr. 41: 2; Sladkova: Maksimenko 1983, obr. 17: 6), čo je dokladom jeho značnej obľúbenosti v danom regióne. Toto datovanie potvrdzuje aj výskyt variantu I3 na lokalitách sauromatskej kultúry v dolnom Povolží a v južnom Priuralí z druhej polovice 6. až prvej štvrtiny 4. storočia pred Kr. (Smirnov – Petrenko 1963, tab. 13; Očir-Gorjaeva 1996, 46 n., 52 nn., obr. 2).

Podobne široké časové upotrebenie, ako v prípade uvedených analógií, môžeme predpokladať aj v prípade hrotov šípv variantu I3 z lokalít VK. Napriek skutočnosti, že hroty šípv variantu I3 nie sú spoľahlivým chronologickým indikátorom, môžeme spodnú hranicu ich existencie na oboch chotínskych pohrebiskách ohraničiť prvou polovicou 5. storočia pred Kr., s ťažiskom ich výskytu v druhej polovici 6. storočia pred Kr. (kostrový hrob 120 z Chotína IA: obr. 4, žiarový hrob 7 zo Senca: obr. 6, kostrový hrob 49 z Cho-

tína IB: Kozubová 2008, 73, obr. 1). Pre datovanie kostrového hrobu 220 z Chotína IA do prvej polovice 5. storočia pred Kr. je určujúca najmä masívna liata prevliečka z kónského postroja, s plochou a hladkou platničkou kosoštvorcového tvaru a dvoma uškami na spodnej strane (Dušek 1966, tab. XXIV: 23). Podobné tvarované prevliečky, ale vždy iba s jedným uškom na spodnej strane platničky, sú početne zastúpené v nálezových celkoch zo stepnej a najmä lesostepnej zóny severného Pričiernomoria, kde sú typické pre kónskú uzdu z 5. storočia pred Kr., najmä pre jeho prvú polovicu (Galanina 1977, 19, 46, tab. 6: 9, 26: 7, 15, 16, 21, 28: 2; Petrenko 1967, tab. 27: 26; Kovpanenko – Bessonova – Skoryj 1989, 97, 221, obr. 29: 3). Rovnaké datovanie ako v prípade posledne spomenutého hrobového celku môžeme predpokladať aj v pri kostrovom hrobe 210 z Chotína IA, vo výbave ktorého sa vyskytla bronzová hladká terčovitá faléra malých rozmerov s neúplným tyčinkovitým uškom na spodnej strane (Dušek 1966, tab. XXIII: 23). Tvarovo identické faléry zo žiarového hrobu 59 z Algyō umožňujú sprievodné nálezy sklenených korálikov s vrstvenými farebnými očkami (Bende 2001, 67, obr. 4: 3–10, 12, 5: 1–4, 6) datovať nie skôr ako do záveru 6. storočia pred Kr. Žiarový hrob 87 z Chotína IA (obr. 2: 1–7) ako aj žiarový hrob 17 z Mane (Benadik 1983, tab. 2: 4) patria na základe geometricky zdobených bronzových kovaní tulcov na šípy do druhej polovice 6. storočia pred Kr.

Typ II – trojkrídelkovito-trojhranné hroty šípov (obr. 1)

Označenie trojkrídelkovito-trojhranné hroty šípov je v prípade stredoeurópskych nálezov nové. Do odbornej literatúry ho ako prvá zaviedla M. Očir-Gorjaeva (1996, 42, 47 n., obr. 3) v súvislosti so spracovaním hrotov šípov z lokalít sauromatskej kultúry z dolného Povolžia, kde majú skúmané exempláre vysunutú alebo skrytú tuľajku a list väčšinou trojuholníkového tvaru (jej skupina III). A. Hellmuth označuje podobné tvarované hroty šípov opatrené vysunutou tuľajkou ako trojkrídelkovité hroty šípov s trojhrannou špičkou (Hellmuth 2006, 24 n., 107 nn., 111 nn.), ale vzhľadom na nižšie uvedené morfológické znaky spracúvaných exemplárov uprednostňujeme nami navrhované pomenovanie. V danej súvislosti je ale jej zistenie ohľadne existencie podobne tvarovaných hrotov aj s vysunutou tuľajkou v Karpatskej kotline dôležité najmä z hľadiska posúdenia ich možného označenia ako prototypov pre exempláre so skrytou tuľajkou. Typ II predstavuje kombináciu základných znakov trojkrídelkovitých a trojhranných hrotov šípov, nakoľko v hornej tretine alebo zriedkavo v hornej polovici má hrot trojuholníkový priez, čím sa líši od trojkrídelkovitých hrotov šípov majúcich trojuholníkový priez iba v oblasti špičky, zatiaľ čo zvyšok hrotu je trojkrídelkovitý. Všetky analyzované exempláre sú bronzové a majú výhradne skrytú tuľajku. V rámci typu II sú v spracúvanom materiáli zastúpené dva varianty a všetky tri subvarianty. Materiálovú časť tvorí spolu 42 exemplárov pochádzajúcich z oboch chotínskych pohrebísk, zo Senca, z Mane a z Preseľan nad Ipľom.

- *Variant II2 – subvarianty II2a, II2b, II2c (typy 19, 21, 29, 30 podľa Chochorowského)*

List má „vežovitý“ tvar. Ostrie je v hornej tretine, zriedkavejšie v hornej polovici svojej dĺžky ostrejšie zalomené a zbieha sa do špičky hrotu, ktorý má tak od miesta zalomenia až k špičke v priereze trojuholníkový tvar, zatiaľ čo v dolnej časti je trojkrídelkovitý. Aj napriek tomu, že šírka základne hrotu je menšia ako jeho celková dĺžka, pôsobia hroty šípov variantu II2 masívnejšie ako exempláre typu I. Dĺžka hrotu sa pohybuje v rozpätí

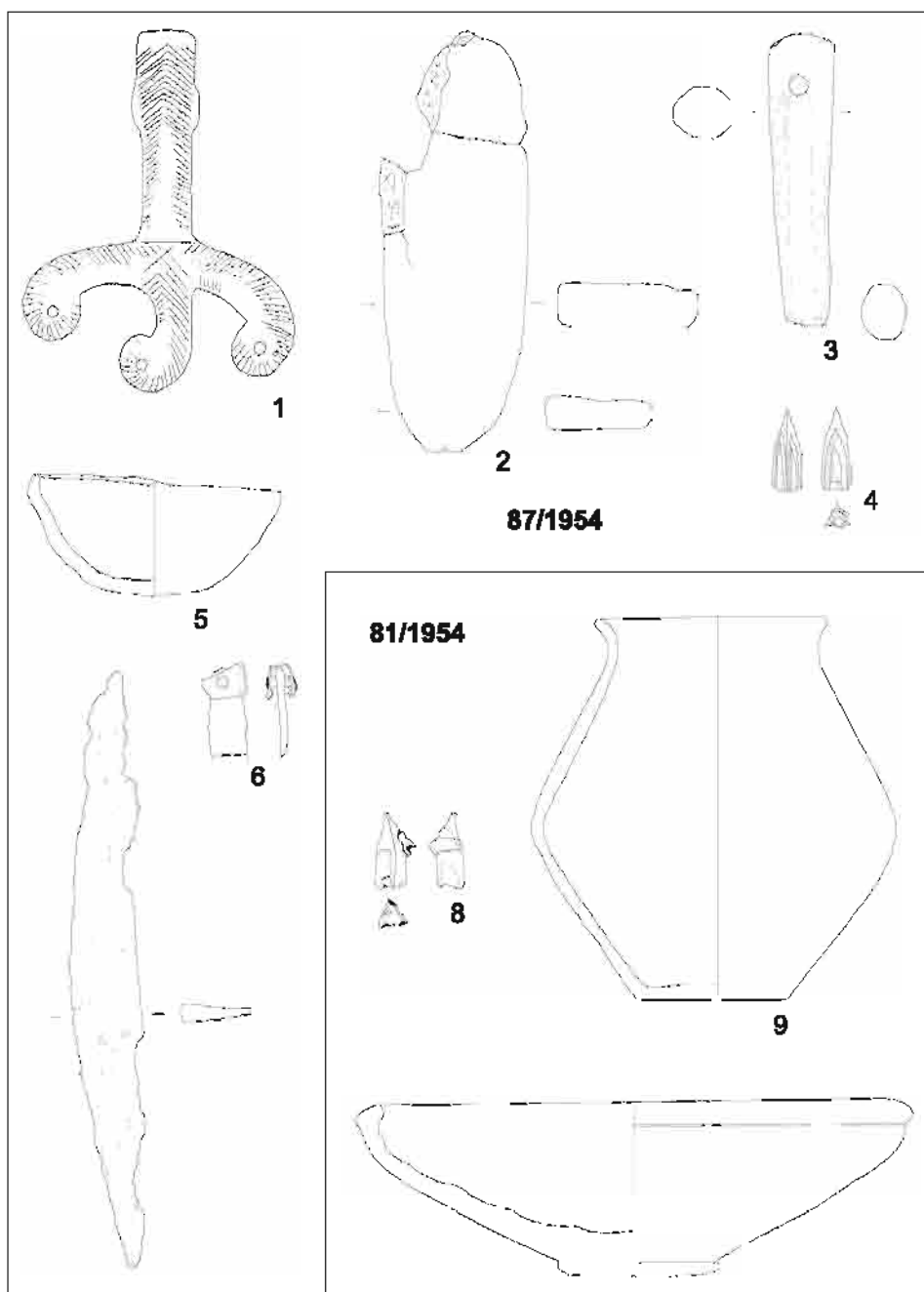
od 2,3 do 2,7 cm. Subvariant II2a je okrem chotínských pohrebísk doložený v Senci, v Mani (Benadić 1983, obr. 2: 3) a v Preseľanoch nad Ipľom (Balaša 1960, 33: 18). Subvariant II2b je naproti tomu zastúpený iba na chotínských pohrebiskách.

Podľa J. Chochorowského sa výskyt hrotov šíпов variantu II2 obmedzuje na prvú polovicu 5. storočia pred Kr., avšak nevylučuje, že niektoré z nich pretrvávali ešte v jeho druhej polovici (1985, 90, 91, 93). Vo východnom Maďarsku sa však niektoré hroty šíпов skúmaného variantu vyskytli v hrobách, ktoré môžeme spoľahlivo datovať už do prvej polovice 6. storočia pred Kr., ako napríklad hrob 30 zo Szentes-Vekerzugu (Párducz 1954, tab. 8: 12). Do rovnakého časového úseku môžeme zaradiť centrálny hrob v mohyle 2 z Atenicy pri Čačaku v juhozápadnom Srbsku, ktorá patrí na základe gréckej keramiky (oinochoe) do druhej štvrtiny 6. storočia pred Kr. (Djuknić – Jovanović 1965, tab. 24: 5, 26: 1; Parović-Pešikan 1988, 37 a 1989–1990, 139).¹² Uvedené datovanie tiež potvrdzujú porovnateľné nálezy hrotov šíпов z niektorých sídlisk halštatskej kultúry Brinjeva gora a Ptuj-Rabeljčja Vas v slovinskom Štajersku, na základe ktorých môžeme s prvým výskytom variantu II1 rátať už na začiatku 6. storočia pred Kr. (Teržan 1990, 42 n., 54 n., 340, 346, obr. 6: 5, 7: 3; Teržan 1998, 521). V Moldavsku je do horizontu Pärjolteni-Dănceni, charakterizovaného zmiešaným inventárom tak skýtskeho, ako aj gétskeho charakteru, zo záveru 6. až záveru 5. storočia pred Kr. datovaná malá skupina hrobov, vo výbave ktorých sa sporadicky objavili hroty šíпов skúmaného variantu (Tkaciuk 1994, 219 nn.; Brujako – Tkačuk 1994, 28).¹³

Nakolko ťažisko výskytu hrotov šíпов variantu II2 sa nachádza na území VK a v susedných oblastiach sú ich nálezy zastúpené iba v malom množstve (skupina II – typ 9/variant 8 podľa Meljukovej 1964, 22, tab. 1 zodpovedá skupine II – typ I podľa Petrenko 1967, 46, tab. 34: 129), môžeme variant II2 označiť aj ako variant Chotín.

Na základe chronologicky významných nálezov môžeme konštatovať, že vo VK boli hroty šíпов variantu II2 najviac rozšírené v 6. storočí pred Kr., najmä v jeho druhej polovici (napríklad kostrový hrob 120 z Chotína IA, kostrový hrob 49 z Chotína IB, žiarový hrob 7 zo Senca alebo žiarový hrob 17 z Mane: Benadić 1983, tab. 2: 1–7). Ako však dokladajú sprievodné nálezy sklenných korálikov s vrstvenými farebnými očkami zo žiarového hrobu 40 z Chotína IA (Dušek 1966, tab. XXXVI: 19–20), vyššie spomenutá bronzová terčovitá faléra z kostrového hrobu 210 z Chotína IA a niektoré hrobové celky zo slovinského Dolenjska zo stupňa HaD3 (Kromer 1959, tab. 43: 2; Tecco Hvala – Dular – Kocuvan 2004, tab. 26: 12, 36: 20; Parzinger 1988, 34, 48, 51 n.; Dular 2003, 136 nn.), musíme s jeho používaním rátať ešte v priebehu prvej polovice 5. storočia pred Kr. Žiarový hrob 89 z Chotína IA síce neobsahoval chronologicky citlivé nálezy (obr. 7: 13; Dušek 1966, tab. XLV: 1–2), ale na základe jeho polohy v tesnej blízkosti žiarového hrobu 86 predpokladáme datovanie do prvej polovice 6. storočia pred Kr., podobne ako v prípade žiarového hrobu 117 z Chotína IA, ležiaceho pri žiarovom hrobe 119 do druhej polovice 6. storočia pred Kr. Do rovnakého časového úseku môžeme zaradiť aj žiarový hrob 81 z Chotína IA, v ktorom sa vyskytla misa, vyrobená na kruhu s okrajom zosilneným na vonkajšej strane a odsadeným od tela vodorovnou ryhou (obr. 2: 10). Identická misa pochádza z kostrového hrobu 48 z pohrebiska Histria-Bent, datovaného do rozpätia rokov 550 – 500 pred Kr. (Teleaga – Zirra 2003, 21, tab. 20: 5).

- *Variant III3 – subvarianty II2a, II2b, II2c* (typ 33 podľa Chochorowského)
List má trojuholníkový, príp. „mandľovitý“ tvar a hrot má v hornej tretine, zriedkavo

Obr. 2 Chotín IA, žiarové hroby 81/1954 a 87/1954.
 Výber hrobového inventára. 5, 9, 10 = M 1:3; 1-4, 6-8 = M 1:2

v hornej polovici svojej dĺžky v priereze trojuholníkový tvar. Čo sa týka dĺžky a celkových proporcií hrotu, je variant II3 v porovnaní s predchádzajúcimi variantmi o niečo rozmanitejší. Hroty šípov subvariantu II3a sú najštíhlejšie a pokiaľ ide o dĺžku, vykazujú v priemere vyššie metrické údaje ako ostatné varianty (2,6 až 2,7 cm). Naopak subvarianty II3b a II3c sú kratšie (2,2 – 2,4 cm) a zavalitejšie. Variant II3 je na juhozápadnom Slovensku málopočetný a je tu zastúpený iba nálezmi z Chotína IA a IB. K variantu II3 môžeme priradiť aj jeden hrot šípu zo Spiša z lokality Hrabušice (Miroššayová 2003, 359 nn., obr. 5: 1).

Sporadický výskyt nálezov hrotov šípov variantu II3 zaznamenávame aj na lokalitách vo východnom Maďarsku (napríklad Piliny: Reinecke 1897, obr. 11; Tápioszele: Párducz 1965, tab. 52: 3), kde na základe hrobu 191 z Csanyteleku-Újhalastó (Galánta 1986, tab. 3: 3) môžeme s jeho prvým výskytom rátať najneskôr na prelome 7. a 6. storočia pred Kr., príp. na začiatku 6. storočia pred Kr. (Kemenczei 1994, 93). Uvedené skoré datovanie variantu II3 potvrdzujú aj niektoré nálezy z juhovýchodnej Európy z prvej polovice 6. storočia pred Kr. (Atenica – mohyla II: Djuknic´ – Jovanovic´ 1965, tab. 24: 2), preto sa nám jeho časové zaradenie J. Chochorowskim až do prvej polovice 5. storočia pred Kr. javí ako neopodstatnené (Chochorowski 1985, 90 n.). V danej súvislosti je potrebné poukázať na tvarové podobnosti hrotov nášho variantu II2 s hrotmi šípov s vysunutou tuľajkou skupiny II E podľa A. Hellmuth. Tieto sú v ňou spracovanom nálezovom súbore zastúpené malým počtom exemplárov, pochádzajúcich výlučne zo sídlisk a ich analógie sú doložené najmä na lokalitách z dolného Povolžia (Hellmuth 2006, 107 nn). Toto zistenie je veľmi dôležité aj pre posúdenie exemplárov so skrytou tuľajkou, nakoľko tieto majú rovnako najbližšie analógie práve v dolnom Povolží a v južnom Priuralí, kde sú datované do druhej polovice 6. a do začiatku až prvej polovice 5. storočia pred Kr. (Itina – Jablonskij 1997, 53, obr. 43: 27–38). Výraznejšia koncentrácia hrotov šípov typologicky blízkych subvariantu II3b a II3c sa zistila aj v severnom Pričiernomorí, tieto však majú značne krátky list v tvare najmä rovnoramenného trojuholníka so širokou základňou a trojuholníkový prierez minimálne v hornej polovici, nezriedka aj na dvoch tretinách jeho dĺžky (Meljukova 1964, tab. 7V: 3, 7G: 2, 7D: 2, 7E: 6, 7H: 1, 7P: 5, 7, 7R: 5, 80: 3; Petrenko 1967, 46, tab. 34: 162–175, 188–192; Polin 1987, obr. 6: 7, 8, 24, 7: 13–20, 36, 9: 2–7, 14–17, 20, 21, 29, 10: 35, 36, 37, 39, 11: 2, 7, 8, 13, 13: 19, 21, 22, 39; Tkaciuk 1994, obr. 4: 6). Sprievodné nálezy umožňujú iba ich rámcove zaradenie do druhej polovice 6. a do celého 5. storočia pred Kr. (Polin 1987, 28 nn.; Tkaciuk 1994, 225; Skoryj 1997, obr. 21: 5, 34: 10, 43: 6, 55: 1; Kovpanenko – Bessonova – Skoryj 1994, 47, obr. 2: 15).

Typ III – dvojkrídelkovité hroty šípov

Typ III je na juhozápadnom Slovensku zastúpený iba jedným bronzovým hrotom šípu so skrytou tuľajkou zo žiarového hrobu 22 z Chotína IA (obr. 7: 4). Na základe „vežovitého“ tvaru listu ho môžeme označiť ako variant III2. Špička hrotu má kosoštvorcový prierez. Krídelká nepresahujú úroveň základne hrotu, ale sú v mieste tesne nad tuľajkou zrezané vodorovne. Exemplár vykazuje isté podobnosti s hrotmi šípov skupiny I – typu 6/variantu 1–4 podľa Meljukovej (1964, 19, obr. 28: 1).

Priame analógie k typu III sú v susedných oblastiach zriedkavé. Medzi málopočetné výnimky patrí hrot šípu z hrobu 4 v mohyle 2 z pohrebiska Cagan Ust v dolnom Povolží (Očir-Gorjaeva 1996, 45, obr. 1), jeden exemplár z hradiska Motroninskoe z lesostepného pravobrežia Dnepra (Bessonova – Skoryj 2001, obr. 62: 6), hroty šípov z hrobov

1/1912 a 66/1911 z Olbie (Skudnova 1988, katalóg 116, 150) a jeden exemplár z hrobu z Dzjubina Mogila zo záveru 6. storočia pred Kr. (Alekseev 1991, obr. 1: 3 a 2003, 201). Pri chronologickom vymedzení výskytu predmetného typu poskytujú záchytný bod práve exempláre z Olbie, tradične datované do rozpätia rokov 550 až 520 pred Kr. (Skudnova 1988, 79 n., 101; Alekseev 2003, 201 n.), zatiaľ čo S. V. Polin radí oba hroby už do prvej polovice 6. storočia pred Kr. (Polin 1987, 29, obr. 8: 1–11, 19–34). List hrotu šípu z hrobu 48 z Tiszavasvári-Csárdapart má síce „vežovitý“ tvar, ale hrot je opatrený krátkou vysunutou tuľajkou. V danom prípade umožňujú sprievodné nálezy iba jeho rámcové zaradenie do 6. storočia pred Kr. (Kemenczei 2004, 67, obr. 11: 16). V severnom Pričiernomorí paralely k typu III v nálezových celkoch nenachádzame, nakoľko tu majú sporadicky sa vyskytujúce dvojkrídielkovité hroty šíпов so skrytou tuľajkou kosoštvorcový alebo trojuholníkový, príp. oválny tvar listu. Zatiaľ čo prvý typ je datovaný do druhej polovice 7. storočia pred Kr., hroty šíпов s trojuholníkovým tvarom listu sú mladšie a patria do 6. storočia pred Kr., najmä do jeho prvej polovice (nálezy z pohrebiska v Olbii) a typologicky sú najviac podobné typu III.¹⁴ Jeden hrot šípu práve s trojuholníkovým tvarom listu pochádza z mohyly 2 z Atenicy z druhej štvrtiny 6. storočia pred Kr. (Djuknic' – Jovanovic' 1965, tab. 24: 3, Parovic' – Pešíkan 1988, 37).

Na základe železného zubadla typu Szentes-Vekerzug s bočnicami s troma očkami a strednou časťou kvadraticky rozšírenou a plochou (Dušek 1966, tab. XXXIV: 2) a s prihliadnutím na datovanie dvojkrídielkovitých hrotov šíпов so skrytou tuľajkou a trojuholníkovým tvarom listu v severnom Pričiernomorí, príp. v juhovýchodnej Európe nemôžeme žiarový hrob 22 z Chotína IA datovať neskôr ako na záver 6. storočia pred Kr. V prípade, že zubadlá podobné tomu z hrobu 22 sa v nálezových celkoch vyskytli v sprievode chronologicky významných nálezov, tieto sa vo svojom časovom výskute obmedzujú najmä na druhú polovicu 7. až prvú polovicu 6. storočia pred Kr. (Perebykovcy – mohyla 2: Smirnova 1993, 112 nn., obr. 7–9; Metzner-Nebelsick 2002, 266, 292; Atenica – mohyla II: Parovic' – Pešíkan 1988, 37 a 1989–1990, 139; Teržan 1998, 514 n.; Nagytarcsa: Kemenczei 1985, obr. 6: 4–6 a 2000, 42, obr. 10).

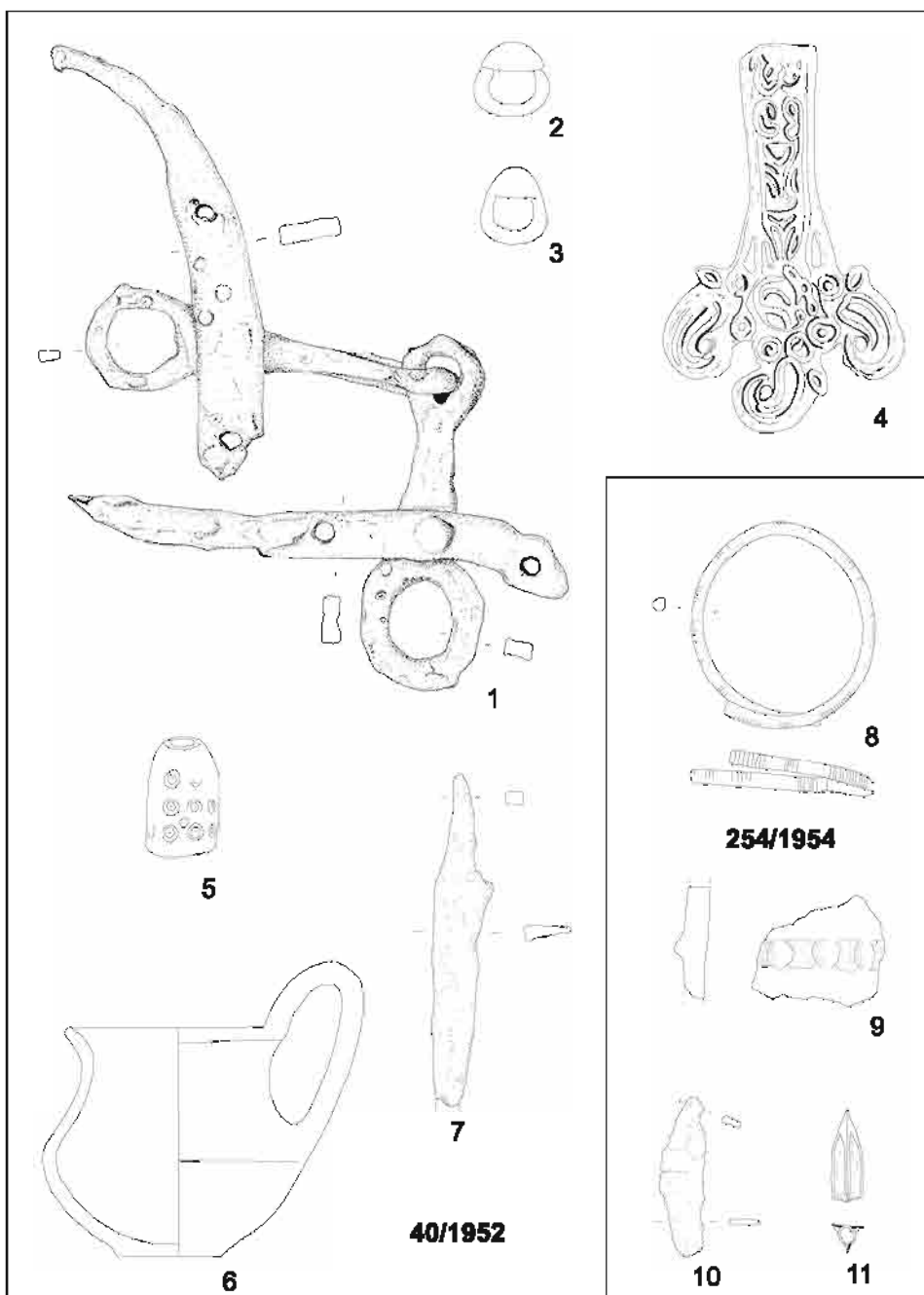
Typ IV – trojhranné hroty šíпов

Typ IV je v spracúvanom materiáli zastúpený iba dvomi typologicky odlišnými hrotmi šíпов, patriacich dvom variantom.

- *Variant IV1* (typ 38 podľa Chochorowského)

Masívny hrot šípu s listom kosoštvorcového tvaru zo žiarového hrobu 13 z Preseľan nad Ipľom je vyrobený zo železa a je opatrený stredne dlhou vysunutou tuľajkou, ktorá sa smerom k otvoru na násadu nepatrne rozširuje (Balaša 1959, obr. 4: 7 a 1960, obr. 34: 8).

Priame analógie k skúmanému hrotu šípu sú sporadické. Železný hrot variantu IV1 z hrobu 80 zo Szentes-Vekerzugu (Párducz 1954, tab. 27: 8) nemôžeme na základe sklenených korálikov s vrstvenými farebnými očkami datovať skôr ako na prelom 6. a 5. storočia až začiatok 5. storočia pred Kr. (Venclová 1990, 81; Horňák 2007, 38). Bronzové hroty šíпов porovnateľné s variantom IV1 pochádzajú z hradísk Smolenice-Molpír (Dušek – Dušek 1984, napríklad tab. 20: 14, 24: 6, 32: 10, 51, 158: 16, 54; Dušek – Dušek 1995, napríklad tab. 44: 4, 19, 20, 56: 11, 16, 1, 61: 17, 87: 22) a Žibrica (Stegmann-Rajtár 2002, obr. 3: 1) a sú datované na koniec 7. až začiatok 6. storočia pred Kr. (Parzinger – Stegmann-Rajtár 1988, 175; Parzinger, 1993, 212, 214; Stegmann-Rajtár 2002, 49).

Obr. 3 Chotín IA, kostrové hroby 40/1952 a 254/1954. 2-6 (podľa Dušek 1966); M 1:2

Naopak, A. Hellmuth na základe hrotov šípov s vysunutou tuľajkou a s prihliadnutím na nové poznatky ohľadne absolútneho datovania jednotlivých stupňov halštatskej kultúry predpokladá, že hradisko v Smoleniciach-Molpíre zaniklo už v priebehu druhej polovice 7. storočia pred Kr. (Hellmuth 2006, 145, 154). Paralely k typu IV nachádzame aj v niektorých bronzových hrotoch šípov z východného Maďarska. Trojkrídelkovito-trojhranný exemplár z hrobu 30 zo Szentes-Vekerzugu patrí na základe sprievodných nálezov do prvej polovice 6. storočia pred Kr. (Párducz 1954, tab. 8: 14; Chochorowski 1985, obr. 25: 14; Kemenczei 2004, 87, obr. 5: 5–15), v susedných oblastiach však nemá blízke analógie (typ 14 podľa Chochorowského). Do rozpätia prvej polovice 7. až prvej polovice 5. storočia pred Kr. je datovaná málopočetná skupina bronzových trojhranných hrotov so spätným háčikom na vysunutej tuľajke alebo bez neho zo stepnej a lesostepnej zóny severného Pričiernomoria a z Kaukazu (Meljukova 1964, 19, 22, tab. 6, 7; Polin 1987, 19 nn.). Železné trojhranné hroty s dlhou tuľajkou tu doložené nie sú. V severopontskej, kaukazskej a povolžskej oblasti nie sú železné hroty šípov časté a typologicky sa obmedzujú na dvojkřídelkovité a trojkrídelkovité typy s dlhou tuľajkou (Meljukova 1964, 23, napríklad tab. 7: A1, 7: B15, 7: D11; Kovpanenko – Bessonova – Skoryj 1989, 63, obr. 28; Očir-Gorjaeva 1996, 49, 53, obr. 6). Nakoľko sprievodné nálezy z hrobu 13 z Preseľan nad Iľom nie sú chronologicky citlivé, môžeme predmetný hrob s prihliadnutím na datovanie uvedených analógií datovať iba rámcovo, a to do 6. až prvej polovice 5. storočia pred Kr.¹⁵

- *Variant IV2* (typ 35 podľa Chochorowského)

Masívny bronzový exemplár z porušeného kostrového hrobu 1/k zo Senca s listom „vežovitého“ tvaru má bočné plochy hrotu opatrené štvorhrannými priehlbínami (Chropovský 1969, obr. 5: 3).

Ťažisko výskytu trojhranných hrotov šípov so skrytou tuľajkou rôznych typov a variantov sa nachádza v stepnej a lesostepnej zóne severného Pričiernomoria a v Povolží (Meljukova 1964, tab. 7–9; Očir-Gorjaeva 1996, 48, obr. 4), napriek tomu nemá hrot zo Senca v spomenutých oblastiach bližšie analógie. Výnimkou je niekoľko exemplárov menších rozmerov z už spomenutého plochého hrobu A171 z pohrebiska gréckej kolónie Nymphaion na Kerčskom poloostrove, ktorý je datovaný do záveru 6. storočia pred Kr. (Grač 1999, 74, tab. 94: 5). Senecký exemplár je zároveň ojedinelým nálezom svojho druhu aj v rámci Karpatskej kotliny. Tu sa v prípade typologicky mladších trojhranných hrotov šípov sporadicky vyskytli nielen na lokalitách VK (napríklad Piliny: Patay 1955, 71n, tab. 13: 7; Chochorowski 1985, obr. 25: 36, 37; list hrotu šípú z detského hrobu 63 z Orosházy-Gyoparos má skôr „vežovitý“ tvar: Juhász 1976, 243, obr. 4: 6), ale aj ciumbrudskej skupiny (Gimbaş – hrob 1/1911: Vulpe 1984, 47, obr. 9: 5) exempláre s trojuholníkovým tvarom listu, ktoré nachádzajú početné paralely na náleziskách v severopontskej oblasti (Meljukova 1964, tab. 7D: 8, 8Z: 4, 9A: 2, 3, 9D: 1–4, 9M: 1, 2; Polin 1987, obr. 9: 32, 10: 12, 19, 11: 13, 18, 13: 29). Aj napriek uvedenej skutočnosti v Karpatskej kotline tvoria mladšie typy trojbokých hrotov iba kvantitatívne malú skupinu nálezov, čo stojí v zreteľnom protiklade s ich značnou obľúbenosťou v severopontskej oblasti.

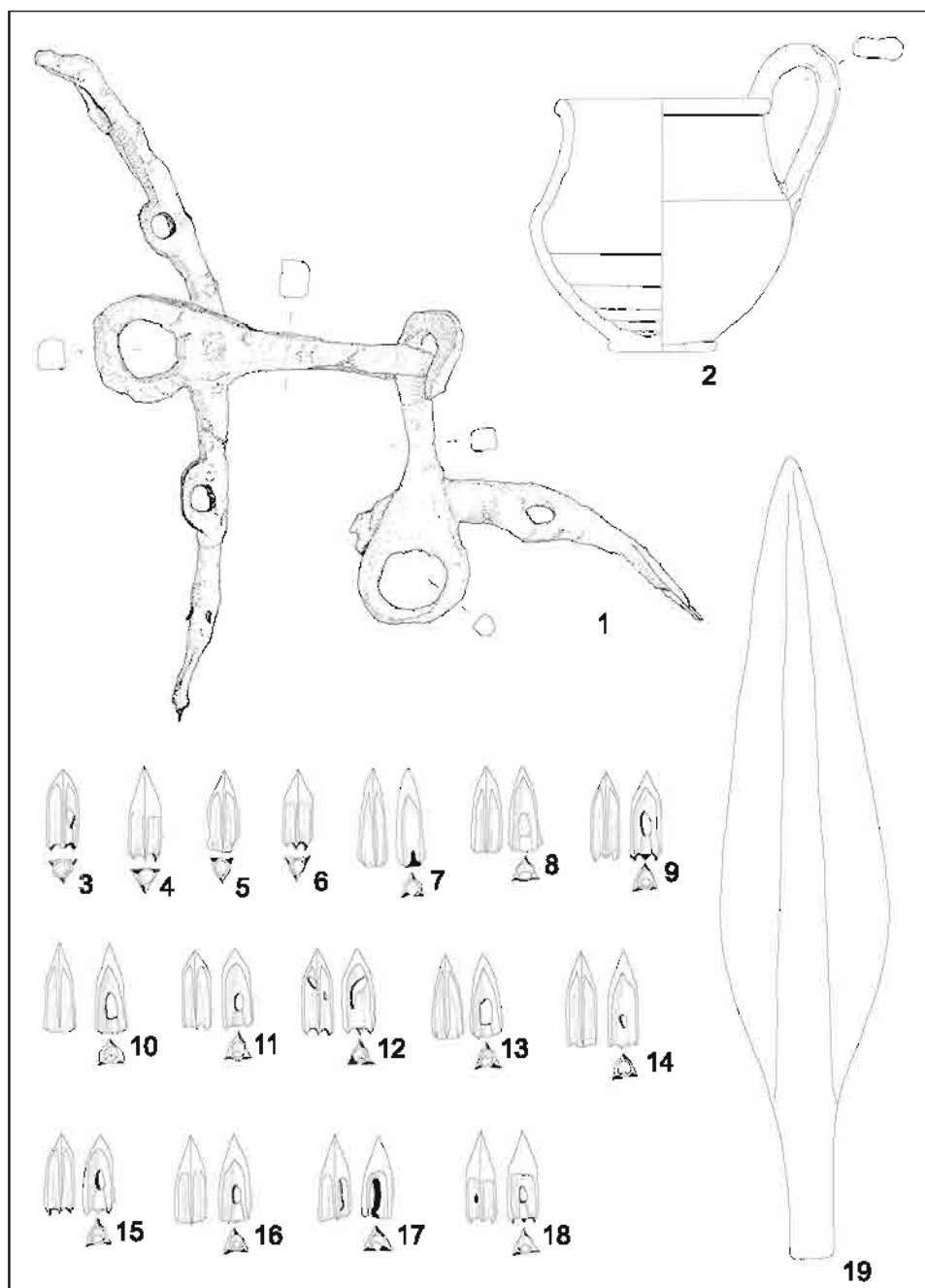
Sprievodné nálezy hrotu šípú typu III z hrobu 1/k zo Senca-Štrková kolónia neumožňujú jeho presnejšie časové zaradenie, ale s prihliadnutím na analógie z lokality Nymphaion ho môžeme datovať do záveru 6. storočia pred Kr. Zaradenie hrotu šípú z predmetného hrobu J. Chochorovským do druhej polovice 4. až prvej polovice 3. storočia pred

Kr. (1985, 90, obr. 27) sa nám, s ohľadom na časové trvanie VK, javí ako neopodstatnené. V severnom Pričiernomorí síce trojhranné hroty šípov so skrytou tulajkou pretrvávajú až do prvej polovice 3. storočia pred Kr., doložené sú tu už v prvej polovici 6. storočia pred Kr. (2. až 4. chronologická skupina podľa Meljukovej 1964, 19–29, tab. 7–9; Polin 1987, 31 n.; Kovpanenko – Bessonova – Skoryj 1989, 88, 117 n.; Očir-Gorjaeva 1996, 52 nn.), kam môžeme na základe sprievodného železného hrotu kopije s dvoma otvormi na dolnom konci listu zaradiť aj hrob 1/1911 z Gímbaš (Vulpe 1984, obr. 9: 1).

Typ V – štvorhranné hroty šípov (typ 41 podľa Chochorowského)

V skúmanom súbore je typ V doložený iba jedným kosteným hrotom šípov štvoruholníkového prierezu a so skrytou tulajkou z neúplného kostrového hrobu 3/k zo Senca-Štrková kolónia (obr. 5: 12).¹⁶ Hroty šípov nášho typu V zodpovedajú hrotom šípov skupiny IV Kn podľa A. Hellmuth (2006, 128 nn.).

Kostený hrot šípov zo Senca je jediný svojho druhu v rámci celého územia rozšírenia VK. Ťažisko výskytu kostených hrotov šípov sa nachádza predovšetkým v severnom Pričiernomorí (Meljukova 1964, tab. 1A: 2–18, 28–31, 1B: 7–11, 6A: 6, 60: 15–18; Terenožkin 1976, 134; Skorij 1997, 57; Savčenko 2004) a na centrálnom Kaukaze (Kozenkova 1982, 146, tab. 10: 8–11; Kozenkova 1989, tab. 11: 4, 15: 19, 41: 1–4, 5–10; Kozenkova 1995, 6n, tab. 1: 1–17; Machortych 1991, 55, obr. 2: 9–11; Dudarev 1999, 90 nn.),¹⁷ kde sú zastúpené hneď niekoľkými typmi. Kritériom ich typologického členenia je predovšetkým prierez listu hrotu: štvoruholníkový, oválny, kosoštvorcový a kruhový, v kombinácii s tvarom základne hrotu: vodorovná a oblúkovitá alebo pravouhla vykrojená. Prierez hrotu ani tvar jeho základne nie je až na isté výnimky chronologicky určujúci, keďže jednotlivé typy sú zastúpené tak medzi nálezmi z predskýtskeho, ako aj skýtskeho obdobia. Výnimkou sú iba nálezy dlhých a značne úzkych hrotov kruhového alebo trojuholníkového prierezu s trojuholníkovými zárezmi na okraji tulajky, ktoré sa vo svojom výskyte obmedzujú výlučne na 4. a 3. storočie pred Kr. (Meljukova 1964, 29 n., tab. 9V: 8, 9P: 2, 3; Rolle – Aleksejev – Murzin 1998, 125 nn.). Na ich relatívne značnú obľúbenosť poukazuje aj skutočnosť, že v uvedených oblastiach našli uplatnenie v priebehu dlhého časového úseku, preto ich nemôžeme považovať za chronologicky signifikantné nálezy. K najstarším patria exempláre z nálezových celkov, datovaných do obdobia nálezových skupín Černogorovka a Novočerkassk z 9. a 8. storočia pred Kr. (Meljukova 1964, 10, tab. 1: A7, 1: B31, 1: V9; Terenožkin 1976, 134, obr. 7: 25–38, 10: 2, 17: 13, 14, 24: 10–13, 25: 12, 36: 5, 37: 6, 53: 1–17; Ševčenko 1987, 146 n., obr. 2: 4; Dubovskaja 1997, 297, obr. 26: A37, B34; Kossack 1983; Kozenkova 1995, 7, tab. 1: 3–6, 7–12; Belinskij – Dudarev 2001, 73, obr. 8: 2, 3). Ich relatívne frekventovaný výskyt zaznamenávame následne počas celého skýtskeho obdobia, kedy sú typické najmä pre včasnorskýtsku kultúru. Týka sa to predovšetkým hrotov so štvoruholníkovým prierezom, v stredoskýtskom a v neskoroskýtskom období sú ich nálezy menej časté a prevažujú najmä hroty s kruhovým prierezom (Meljukova 1964, 19, tab. 6: 017; Dubovskaja 1997, 310, obr. 26: C57, Kovpanenko – Bessonova – Skoryj 1989, 63, obr. 12: 30; Skoryj 1997, 59, 88, obr. 40: 2–6).¹⁸ Ako však dokladajú niektoré nálezy zo stepnej oblasti Moldavska, kostené hroty šípov s listom štvoruholníkového prierezu spoľahlivo prežívajú až do 4. storočia pred Kr. (napríklad Divizija – hrob 1 z mohyly 15: Subbotin et al. 1992, obr. 12: 5, 7, 14). V skýtskom období boli používané predovšetkým ako lovecká zbraň, resp. lovecký nástroj. Rovnakú funkciu mali kostené hroty šípov aj v tagarskej kultúre (Heidenreich 1990, 70). V severopontskej oblasti ich často nachádzame najmä v hrobchospievajúcich jedincov mužského pohlavia

Obr. 4 Chotín IA, kostrový hrob 120/1953. 19 (podľa Dušek 1966); 2 = M 1:3; 1, 3–18 = M 1:2

(Kločko 1973, 53; Maleev 1991, 127). Kostoné alebo drevené hroty šípov sa síce vyskytli aj v hrobách dospelých mužov a žien so zbraňami, tu ale vždy v kombinácii s kovovými hrotmi šípov a iba v niekoľkých kusoch (Fialko 1987, 7, obr. 3; Plešivenko 1991, 65, obr. 8: 2; Očir-Gorjaeva 1996, 48). V rámci Karpatskej kotliny, kde ich naposledy podrobne spracovala A. Hellmuth (2006, 128 nn.), registrujeme výraznú koncentráciu kostoných hrotov šípov v Sedmohradsku, kde sú zastúpené v nálezovom materiáli ciumbrudskej skupiny a kde tvoria v porovnaní s bronzovými hrotmi šípov kvantitatívne menšiu skupinu nálezov, doloženú počas celej jej existencie.¹⁹ K najstarším patria exempláre z hrobu 2 z Teiuș a hrobu 9 z Cristești z prvej polovice 7. storočia pred Kr., v prípade posledne spomenutého hrobového celku nie je vylúčené ani skoršie datovanie na koniec 8. a začiatok 7. storočia pred Kr. (Hellmuth 2006, 144). V hrobe 2 z Teiuș sa okrem kostoných hrotov šípov vyskytli aj ich bronzové imitácie (Vasiliev – Badea – Man 1973, 28, obr. 4: 4–8, 7: 1, 2). Tie sú v Karpatskej kotline ojedinelé, častejšie však bronzové a železné napodobeniny kostoných hrotov šípov registrujeme v dolnom Povolží na náleziskách sauromatskej kultúry (Očir-Gorjaeva 1996, 48 n., obr. 6). V severnom Pričernomorí sa v hrobách zo skýtskeho obdobia občas zachovali aj drevené imitácie kostoných hrotov šípov (napríklad mohyla 4 z pohrebiska Skorobor pri hradisku Bel'sk: Šramko 1987, obr. 69: 11–14; mohyla 6/hrob 2 z Novoe: Fialko 1987, 5, obr. 3 alebo hrob 6 z mohyly pri Belozerskom limane: Plešivenko 1991, 70, obr. 11: 9). K najmladším z druhej polovice 6. storočia pred Kr. môžeme zaradiť exempláre z hrobu 7 z pohrebiska Băița, ktoré tu boli kombinované výlučne s hrotmi šípov so skrytou tuľajkou. Ťažisko výskytu kostoných hrotov šípov v ciumbrudskej skupine pripadá na 7. storočie pred Kr., čo však nie je prekvapujúce vzhľadom na vyššie zastúpenie chronologicky starších hrobov v predmetnej skupine. V ostatných oblastiach strednej Európy sa kostoné hroty šípov podobne ako vo VK objavujú iba sporadicky, o čom svedčia ich ojedinelé nálezy z poľských (napríklad Kłodnica, Rzędkowice, Wicina: Bukowski 1977, 65, 106, 128, tab. 8: 1, 16: 11–15, 22: 4, 5; Chochorowski 1974, tab. 11: 4–7, 20: 29, 30), z moravských (zo stupňa HaB sú exempláre kosoštvorcového prierezu z hradiska Brno-Obřany: Adámek 1961, tab. 96: 4, 6; Podborský 1970, zatiaľ čo exemplár kruhového prierezu z mohyly zo Suchohrdly – hrob 1 patrí až do záveru stupňa HaC2/začiatku stupňa HaD1: Stegmann-Rajtár 1992a, tab. 118: 14 a 1992, 152) a z ďalších slovenských lokalít (dva hroty šípov štvorhranného prierezu zo Smoleníc-Molpíra: Dušek – Dušek 1984, 72, tab. 164: 16; Dušek – Dušek 1995, 70, tab. 130: 14).

V porušenom hrobe 3/k zo Senca-Štrková kolónia sa okrem hrotu šípu zachoval iba jeden železný čakán so symetricky umiestneným zhrubnutým otvorom na porisko (obr. 5: 11), ktorý však neumožňuje presné časové zaradenie predmetného hrobu. Ak zoberieme do úvahy datovanie kostoných hrotov šípov typu V v susedných oblastiach VK, najmä ich nálezov zo Smoleníc-Molpíra, z mohyly zo Suchohrdly na južnej Morave a z ciumbrudskej skupiny, ako aj ťažisko ich výskytu v severopontsko-kaukazskej oblasti v 7. storočí pred Kr., potom sa ako najpravdepodobnejšie javí zaradenie hrobu 3/k zo Senca do 6. storočia pred Kr., nevylučujúc v danom prípade ani záver 7. storočia pred Kr. Uvedenému datovaniu neodporuje ani sprievodný nález čakánu. Je pravdepodobné, že kostoný hrot šípu variantu V sa na juhozápadné Slovensko dostal sprostredkované z ciumbrudskej skupiny.

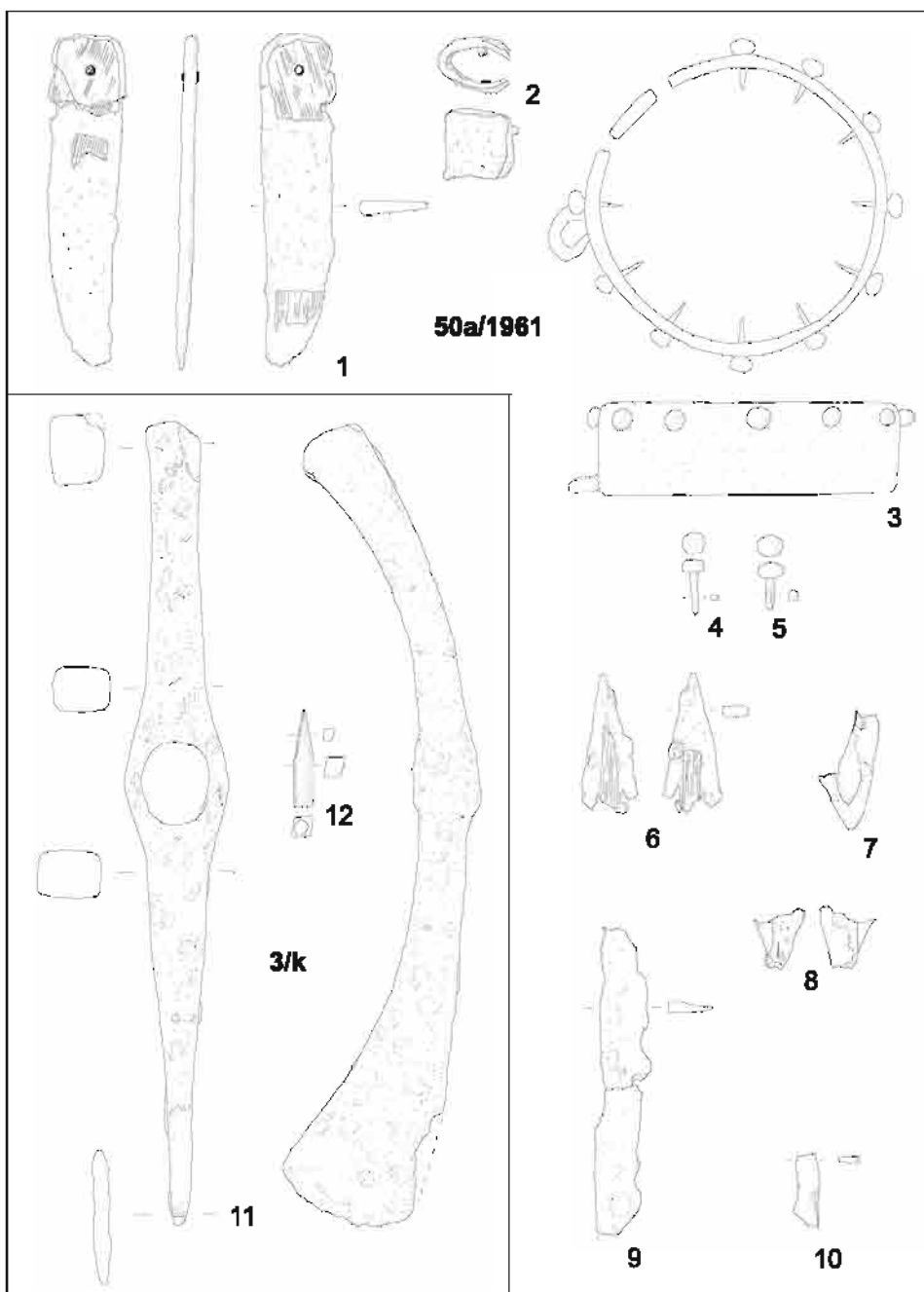
Hroty šípov západného typu (typ VI)

Typ VI zastupujú železné ploché dvojkrídielkovité hroty šípov so zahrotenými spätnými háčikmi a s rôzne dlhým trňom k upevneniu na drevenú násadu, z ktorej sa často zachovali zreteľné odtlačky alebo nepatrné zvyšky. Trň, ktorý sa zasúval do priečne nare-

zanej štrbiny násady, je pri väčšine exemplárov odlomený alebo zachovaný neúplne. List má trojuholníkový tvar. Hroty šípov typu VI sú na juhozápadnom Slovensku doložené iba dvomi exemplármi z kostrového hrobu 50a z Chotína IB (obr. 5: 6–8).

Niekoľko hrotov typu VI pochádza aj z hradiska Smolenice-Molpír (Dušek – Dušek 1984, tab. 69: 11, 90: 21; Dušek – Dušek 1995, tab. 45: 29, 110: 3, 127: 7) a z pohrebísk VK vo východnom Maďarsku: Csanytelek-Tömörkényi-utca (hrob 26: Párducz – Csallány 1944–1945, tab. 31: 5), Törökszentmiklós-Surján (hrob 63: Csalog – Kisfaludi 1985, obr. 4: 3) a Nyáregyháza (hrob 36: Kisfaludi 2004, tab. 13: 3). Hroty šípov z dvoch posledne spomenutých lokalít sa od hrotov z Chotína IB, z Csanyteleku-Tömörkényi-utca a zo Smoleníc-Molpíra líšia menšími rozmermi, absenciou trňa, listom v tvare rovnoramenného trojuholníka a pomerne krátkymi zaoblenými spätnými háčikmi na liste (u jedného hrotu z Törökszentmiklós-Surján je trň pravdepodobne odlomený: Csalog – Kisfaludi 1985, obr. 4: 3).

Železnými a bronzovými hrotmi šípov typu VI sa zaoberali viacerí, najmä nemeckí bádatelia (napríklad Wegner 1978, 110 n.; Pauli 1978, 228 nn.; Hoppe 1983; Parzinger – Barth – Nekvasil 1995, 61 nn., obr. 22; Kull 1997, 323 nn.; Stöllner, 2002, 134). Variabilita tvarov a rozdiely v šírke jednotlivých hrotov pravdepodobne súvisela s ich rôznym použitím. Na rozdiel od bronzových a železných hrotov šípov východného typu ich väčšina bádateľov považuje za výlučne loveckú zbraň, resp. lovecký nástroj (Hoppe 1983, 93; Sievers 1984, 66; Biel 1985, 70). Vzhľadom na fragmentárny stav zachovania a značnú koróziu povrchu väčšiny železných exemplárov je typologické členenie hrotov šípov západného typu iba rámcové. V ich prípade rozlišujeme tri nasledovné varianty (podľa Parzinger – Barth – Nekvasil 1995, 61 nn., 267): variant 1 – železné hroty so spätnými háčikmi a s trňom alebo bez trňa;²⁰ variant 2 – železné hroty bez spätných háčikov a s dlhým trňom, ktoré môžu byť opatrené aj stredovým rebrom; variant 3 je špecifický, v literatúre označovaný tiež ako typ Bourget (Wegner 1978, 106 nn., 119 n., 122 nn., obr. 8, 9) v podobe bronzových, zriedkavejšie železných tenkých plechových hrotov s trojuholníkovým listom s 2 až 4 malými otvormi. Väčšina hrotov typu VI patrí k variantu 1, ku ktorému môžeme priradiť aj nálezy z Chotína IB a z lokalít VK v Potísi. Okrem územia VK sú hroty šípov typu VI rozšírené v Alsasku, v severnom Švajčiarsku, v Bádensku-Württembergsku, v Bavorsku, v Čechách, v Rakúsku, v Dolnej Lužici, na Morave, v západnom Maďarsku, v Slovinsku, kde sa zistila veľká koncentrácia predovšetkým bronzových hrotov šípov variantu 1 so značne dlhým a úzkym trňom (napríklad Parzinger 1988–1989, tab. 41: 1–13; Tecco Hvala – Dular – Kocuvan 2004, tab. 26: 30, 36: 19, 67: 11; Guštin 1976, tab. 57: 2; Dular 2003, obr. 66: 21) a najnovšie aj v Chorvátsku (Šimek 1998, obr. 11, 13: 1, 2, 4).²¹ K najstarším patria hroty šípov variantu 3, ktoré sa objavujú už v stupni BzD/HaA a prežívajú až do stupňa HaD3 (Wegner 1978, 108). Najstaršie datovateľné nálezy hrotov variantu 1 pochádzajú zo stupňa HaC1 (Trechtlingen-Schambach: Hoppe 1983, 93, obr. 6: 8–11, 9: 1–27). Mladšie sú exempláre zo Smoleníc-Molpíra z prelomu stupňov HaC2 a HaD1, resp. zo začiatku stupňa HaD1 (Parzinger – Stegmann-Rajtár 1988, 167; Parzinger – Barth – Nekvasil 1995, 62). Väčšina predmetných hrotov šípov však pochádza z hrobových celkov spoľahlivo datovaných sprievodnými nálezmi do stupňov HaD1–D3 (Parzinger – Barth – Nekvasil 1995, 63 n.; Stöllner 2002, 134; Dular 2003, 136 nn.). Do tejto chronologickej skupiny môžeme zaradiť aj kostrový hrob 50a z Chotína IB, ktorý patrí na základe spevňovacieho kovania tulca na šípy do stupňa HaD2 (obr. 5: 3). Niektoré nálezy hrotov variantu 1 najmä z lokalít v západnom Rakúsku dokladajú značnú obľúbenosť tohto typu diaľkovej zbrane ešte vo časolátenskom období (Parzinger – Barth – Nekvasil 1995, 64).

Obr. 5 Chotín IB, kostrový hrob 50a/1961 (1–10). Senec-Štrková kolónia (výskum B. Chropovský), kostrový hrob 3/k (11–12). M 1:2

Sprievodné nálezy hrotov šípov typu VI (variant 1) z lokalít VK vo východnom Maďarsku neumožňujú presnejšie datovanie. Ich chronologické zaradenie do stupňa HaD2 podobne ako v prípade Chotína IB je ale veľmi pravdepodobné, najmä čo sa týka hrobu 36 z Nyáregyházy, hoci s ohľadom na ich časový výskyt v susedných oblastiach nemôžeme vylúčiť ani datovanie do 5. storočia pred Kr. V tejto súvislosti je však potrebné zdôrazniť, že hroty šípov západného typu nie sú pre VK charakteristické a v jej materiálnej náplni tvoria cudzí prvok.

Na základe celkového počtu hrotov šípov v inventári jedného hrobového celku sú na oboch chotínskych pohrebiskách zastúpené tri skupiny hrobov:

- výrazne prevažujú hroby, v inventári ktorých sa našiel iba jeden hrot šípu (59 %)
- menej časté sú hroby s 2 až 6 hrotmi (28 %)
- kvantitatívne najmenšiu skupinu tvoria hroby s 8 až 16 exemplármi (13 %).

V porovnaní napríklad s lokalitami ciumbrudskej skupiny je počet hrobov prvej skupiny výrazne vyšší (Hellmuth 2006, 83). Podobné konštatovanie sa vzťahuje aj na ostatné lokality VK vo východnom Maďarsku, kde medzi málopočetné výnimky patria napríklad solitérne hroby z Mátraterenye a Cegléd-Hordógyág (Kemenczei 1986, 118 nn., obr. 3: 5, 4: 2). V oboch prípadoch prevyšoval celkový počet hrotov číslo 20. V tejto súvislosti sa natiska otázka funkcie hrotov šípov, najmä pokiaľ ide o hroby s jedným alebo dvomi kusmi. V prípade vyššieho počtu exemplárov v rámci jedného hrobového celku je ich použitie ako súčasti tulca na šípy nesporné. Komplikovanejšou sa javí situácia v prípade hrobov s jedným až dvomi hrotmi šípov. Zaujímavé je, že tieto sú doložené ako v ženských, tak aj detských hroboch, preto môžeme predpokladať ich funkciu ako amuletu. Podobne sú interpretované aj niektoré obdobné nálezové situácie z lokalít zo severného Pričiernomoria (napríklad L'vovo – mohyla 18/hrob 6: Kubyšev et al. 1982, 138). L. I. Babenko (2005, 118) v prípade výskytu hrotov šípov v detských hroboch zo severného Pričiernomoria uvádza tri nasledovné interpretácie: hroty šípov vo funkcii amuletu, hroty šípov ako dôkaz účasti detí vo vojne a hroty šípov ako dôkaz, že sa tie už od útleho veku učili vojenskému remeslu. S ohľadom na malý počet hrobov dospelých mužov s hrotmi šípov je v prípade VK možná iba 1. interpretácia podľa Babenko, rovnako vylučujeme aj možnosť ich použitia ako predmonetárneho platidla, ktorá je však doložená v niektorých milétskych kolóniách v západnom a severozápadnom Pričiernomorí (Alexandrescu 1990, 59 n.) V prípade mužských hroboch nie je vylúčená ani ich kultová funkcia v priebehu pohrebnych ceremónií alebo symbolické vyjadrenie prítomnosti zbrane v hrobe (Eckhardt 1996, 150; Hellmuth 2006, 83). Analýza hrobového inventára ukázala, že v prípade väčšiny hrobov s počtom hrotov šípov v ich inventári vyšším ako šesť môžeme hovoriť ako o hroboch jedincov, predovšetkým dospelých mužov, s výnimočným spoločenským a sociálnym postavením v spoločnosti (Kozubová 2008, 75). Uvedené konštatovanie potvrdzujú nielen nálezové celky z juhozápadného Slovenska (napríklad kostrový hrob 120 z Chotína IA, kostrový hrob 49 z Chotína IB, žiarový hrob 7 zo Senca-Štrková kolónia), ale aj z východného Maďarska (napríklad Mátraterenye, Cegléd-Hordógyág, Tiszalök-Börtön). Na základe vzájomných kombinácií jednotlivých kategórií nálezov môžeme v prípade hrobov s hrotmi šípov vyčleniť dve skupiny. Prvú skupinu zastupujú hroby, vo výbave ktorých okrem samotných hrotov šípov neboli zastúpené žiadne iné kategórie zbraní. Do tejto skupiny môžeme zaradiť väčšinu hrobov s počtom hrotov nižším

ako šesť, predovšetkým však hroby obsahujúce iba jeden hrot šípu. Ostatné hrobové celky patria do druhej skupiny, pre ktorú je charakteristický výskyt ďalších kategórií zbraní, najmä zbraní úderových (čakany), príp. spoluvýskyt súčastí konského postroja (zubadlo a súčasti ohlávkovej konskej uzdy) a iných špecifických kategórií nálezov (jazdecké bičičky – nagajky a kovania tulcov na šípy).

Z chronologického hľadiska sú dôležité predovšetkým posledné dve skupiny hrobov, keďže v ich výbave je doložená kombinácia rôznych variantov hrotov typu I a II (tab. 1), ktorá svedčí o ich súčasnom a pravdepodobne dlhodobejšom používaní. V danom prípade najčastejšie registrujeme nasledovné kombinácie:

- variant I1 sa v hroboch vyskytuje buď samostatne alebo v kombinácii s variantom I2
- variant I2 je v hroboch najčastejšie doložený samostatne, menej častá je kombinácia s variantom I3 alebo II2
- variant I3 je pomerne často doložený v kombinácii s variantom I3 a II2, kombinácia s variantom II3 je zriedkavá; v prípade žiarového hrobu 7 zo Senca-Štrková kolónia a žiarového hrobu 17 z Mane registrujeme iba kombináciu variantov I3 a II2
- variant II2 je v hroboch zriedkavo doložený bez kombinácie s iným variantom/variantmi
- variant II3 sa v hroboch vyskytuje buď samostatne alebo v kombinácii s variantmi I2, I3 a II2
- variant III2 je doložený iba v kombinácii s variantom I3.

Z uvedeného vyplýva, že na oboch chotínskych pohrebiskách najčastejšie zaznamenáme vzájomné kombinácie variantov I2, I3 a II2. Podobná situácia bolo zistená aj v prípade centrálného hrobu v mohyle 2 z Atenicy (typy III1 a I3) ako aj v Magdalenskej gore 2/13 a 2/38 (typy III1, I2 a I3). Po vynesení polohy jednotlivých hrobov s hrotmi šípu typov I – III na plány pohrebísk (obr. 8, 9) síce nemôžeme stanoviť výrazné koncentrácie jednotlivých variantov v konkrétnych kvadrantoch, ale môžeme konštatovať aspoň ich koncentráciu v juhovýchodných poloviciach oboch pohrebísk. V prípade Chotína IA je výraznejšie zastúpenie hrobov s hrotmi šípu doložené najmä v kvadrante 43 a v kvadrantoch s ním susediacich (42, 54 a 31), rovnako aj v kvadrantoch 63 a 64. Preto predpokladáme, že hroby z navzájom susediacich kvadrantov patria do jedného časového horizontu. Najfrekvencovanejšie zastúpenie na oboch pohrebiskách vykazujú varianty II2, I2 a I3, v Chotíne IB aj variant III3.

V Chotíne IB sú hroty šípu zastúpené iba v inventári kostrových hrobov. Naproti tomu v Chotíne IA sa častejšie vyskytujú vo výbave žiarových hrobov, ktoré ale tvoria najvyšší podiel hrobov prvej skupiny iba s jedným hrotom šípu. V tejto súvislosti je potrebné poukázať na absenciu hrotov šípu východného typu na pohrebiskách v Modranoch (Dušek 1976) a v Bučanoch (Bujna – Romsauer 1983), čo ale v prípade Modran nie je prekvapujúce vzhľadom na to, že ide nekompletne preskúmané pohrebisko. Rozdielne zastúpenie hrotov šípu typu I v hrobovom inventári registrujeme najmä na pohrebiskách VK v Potísi, kde porovnateľne vysoké percentuálne zastúpenie hrotov šípu ako v Chotíne IA a IB vyžaduje iba pohrebisko Csanytelek-Újhalastó, kde hroty šípu obsahovalo takmer 9 % všetkých hrobov (Galánta 1986, 72). Na ostatných pohrebiskách v Potísi sú hroty šípu buď zastúpené iba malým počtom nálezov (napríklad Tápioszele: Párducz 1966; Szentes-Vekerzug: Párducz 1952, 1954, 1955; Alsótelekes-Dolinka: Patay 1961, 1962, Patay – Kiss 2001–2002; Orosháza-Gyopáros: Juhász 1976; Törökszentmiklós-Surján:

typy	I1	I2 a	I2 b	I2 c	I3 a	I3 b	I3 c	II2 a	II2 b	II2 c	II3 a	II3 b	II3 c	III 2	iné	lokalita
číslo hrobu																
Ž 17A		1														
Ž 18A						1										
Ž 22A						1								1	2 deformované hroty typu II	
Ž 39A		2														
Ž 40A															1 neúplný hrot typu II	
Ž 43A						1										
Ž 81A															1 neúplný hrot typu II	
Ž 86A				1												
Ž 87A						1										
Ž 89A										1						
Ž 96A						1	1									
Ž 117A		1				1									1 deformovaný hrot typu I	Chotín IA a IB
Ž 118A							1									
Ž 119A	1															
K 120A		6	2		1		2	3	2							
K 167A								1								
K 197A								1								
K 210A						2	1				1					
K 220A			1				1									
K 233A							1									
Ž 248bA						2	1					1	1		1 hrot šípu bez zaradenia	
K 252A									1							
K 254A			1													
K 262bA						1										
K 269A				8												
K 1B		2			1	2		1	1		5		1			
K 49B		2			2		1	2							1 hrot šípu deformovaný	
K 68B	1	1														
K 88B		1														
Ž 7/1957					1	1		12							1 deformovaný hrot typu II	Senec
Ž 17					2	1		4								Maňa

Tab. 1 Vzájomné kombinácie jednotlivých variantov hrotov šípov typu I – III na pohrebiskách Chotín IA a IB, Senec-Štrková kolónia a Maňa. K = kostrový hrob, Ž = žiarový hrob

Csalog – Kisfaludi 1985), alebo sa v hrobách nevyskytli vôbec (napríklad Békéscaba-Fényes: Párducz 1943; Muhi-Kocsmadomb: Hellebrant 1996–1997). Hroty šíпов nie sú doložené ani na pohrebisku VK Sanislău-Nisipăria v severozápadnom Rumunsku (Németi 1982).

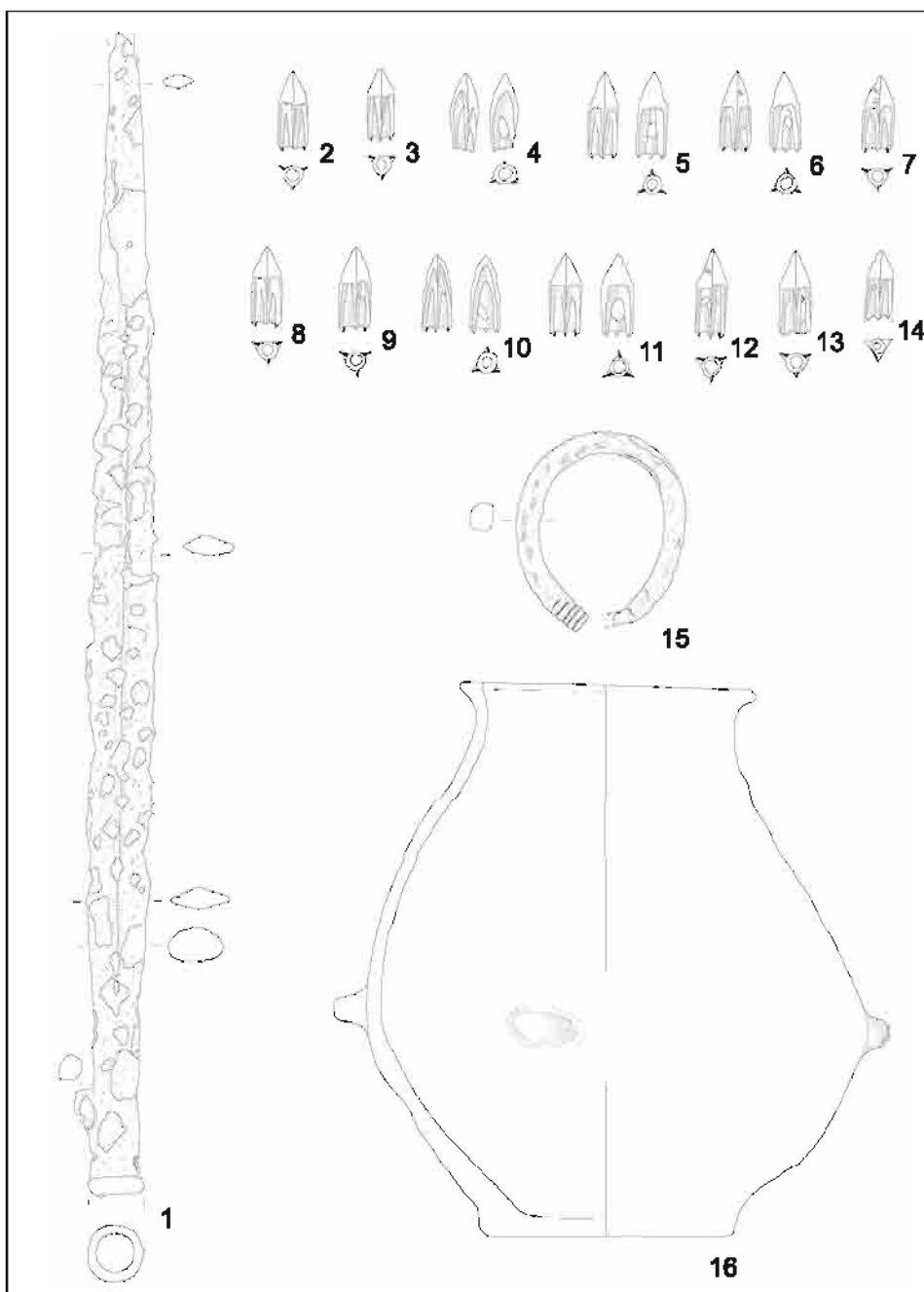
V skrytých tuľkách hrotoch šíпов východného typu z kostrového hrobu 120 z Chotína IA sa zachovali nepatrné organické zvyšky, ktoré pochádzajú pravdepodobne z drevenej násady. Zvyšky drevených násad sú zriedkavo doložené aj na lokalitách zo stepnej zóny severného Pričernomorja (Černenko 1981, 22 n.). Na niektorých z nich sa zachovalo pomaľovanie vodorovnými viacfarebnými pásikmi, najčastejšie v kombinácii červenej a čiernej farby (Černenko 1981, 24 n.; Rolle – Murzin 1988, 11; Plešivenko 1991, 70), menej časté v kombinácii bielej a žltej farby (Bessonova 1973, 247, obr. 2: 15 – 18), ktoré malo vzhľadom na typologicky rôznorodé zloženie tulcov/gorytov pravdepodobne uľahčiť bojovníkovi rozoznávanie jednotlivých šíпов v tulci/goryte z hľadiska ich použitia (Eckhardt 1991, 145). Na základe nálezov zvyškov drevených násad bola celková dĺžka šíпов, používaných Skýtmami stanovená v rozpätí 44–45 až 80–85 cm, pričom ich rozdielna dĺžka sa dáva do súvisu s používaním dvoch rôznych typov lukov, krátkeho a dlhého. Hrúbka násad sa pohybovala v rozpätí 3 až 6 mm (Černenko 1981, 22 n.).²² Vzhľadom na vlastnosti dreva, ale nezodpovedá dĺžka a diameter zachovaných násad reálnym rozmerom. Pretože sú hroty šíпов VK konštrukčne identické s hrotmi šíпов zo severopontsko-kaukazskej oblasti, môžeme preto predpokladať podobnosti tiež v dĺžke a hrúbke ich drevených násad. Zároveň nemôžeme vylúčiť ani možnosť ich pomaľovania, aké je doložené v prípade drevených násad šíпов nielen v skýtskej, ale aj v jej príbuzných kultúrach v Tuve (Čugunov – Parzinger – Nagler 2003, 136) a na Altaji (Eckhardt 1991, obr. 5), a to najmä v prípade tých hrobových celkoch, obsahujúcich vyšší počet hrotov šíпов.²³ Niektoré hroty šíпов z chotínskych pohrebísk vykazujú stopy po brúsení (napríklad kostrové hroby 120 a 269 z Chotína IB a kostrový hrob 1 z Chotína IB), ktoré registrujeme aj na hrotoch šíпов zo severného Pričernomorja (Kovalev – Polin 1991, 35).

Skrytá tuľka hrotov je priveľmi krátka na zabezpečenie ich stabilného upevnenia na násadu. V danom prípade by sa preto dalo očakávať použitie nitov, príp. malých klinčov, ktoré by zabránili vypadnutiu hrotu z násady. Doteraz však neboli podobné upevňovacie prostriedky doložené ani na jednom hrote šípu a rovnako toho nie sú dôkazom ani rôzne veľké a tvarované otvory na listoch hrotov, ktoré vznikli počas ich odlievania a ktoré nenachádzame na všetkých hrotoch. Preto je veľmi pravdepodobné, že krátka skrytá tuľka hrotu bez jeho dostatočného upevnenia na násadu mala napomôcť ľahšiemu uvoľneniu násady pri snahe zasiahnutého jedinca vytiahnuť šíp z tela von. Pokiaľ ale nie je hrot k násade upevnený napevno, potom sa jedincovi podarí vytiahnuť iba násadu, zatiaľ čo hrot aj naďalej ostáva v tele. Podobnú funkciu mali spätné háčiky na dlhých tuľkách hrotov šíпов starších typov, príp. spätné háčiky na listoch mladších hrotov šíпов zo severopontskej oblasti, ktoré značnou mierou sťažili vytiahnutie hrotu z tela. Dokladom našej hypotézy môžu byť zriedkavé nálezy hrotov šíпов v kostiach niektorých pochovaných jedincov zo severopontskej oblasti (Černenko 1981, 141; Kulatova et al. 1993, 36; Grač 1999, 45; Šilov – Očir-Gorjaeva 1997, 135; Skoryj – Chochorowski 2004, 78; Babenko 2005, 34), zo Slovinska (Teržan 1998, 528) a z VK (dva hroty šíпов ostali v tele jedinca pochovaného v kostrovom hrobe 80 v Chotíne IB), v prípade ktorých zásah šípom síce nemusel byť smrteľný, ale hroty sa nepodarilo z tela vytiahnuť a ostali tak v kostiach zranených jedincov až do ich smrti (bližšie Eckhardt 1996, 141 nn.). Zásah šípom bol

určite smrteľný v prípade jedinca z kostrového hrobu 80 z Chotína IB, ako to dokladajú dva hroty zasunuté v driekovom stavci chrbtice a v kostrči.²⁴ V danom prípade však hroty šípov nemôžeme považovať za súčasť hrovej výbavy pochovaného jedinca, tak ako je to napríklad v prípade hrobov 48 a 85 z pohrebiska Istria Bent pri Histrii (Teleaga – Zirra 2003, 108).

Zhrnutie k hrotom šípov

V severnej časti Karpatskej kotliny sú v nálezových celkoch VK doložené dva typy hrotov šípov, ktoré sa od seba navzájom líšia pôvodom. Ťažisko rozšírenia hrotov typu VI sa nachádza v jednotlivých oblastiach rozšírenia halštatskej kultúry. Z hroty šípov východného typu sú pre VK na celom území jej rozšírenia typické mladšie typy, ktoré sú zastúpené trojkrídelkovitými, príp. trojhrannými hrotmi so skrytou tuľajkou, a ktoré sa vyznačujú veľkou variabilitou tvarov. Aj napriek možnosti výroby hrotov šípov tvoriacich súčasť jedného tulca/gorytu v rovnakej kokile nie je možné nájsť v rámci jedného tulca/gorytu dva absolútne identické exempláre kvôli ich následnému individuálnemu mechanickému dopracovaniu. Na základe niektorých lokalít z Karpatskej kotliny ako napríklad Csanytelek-Újhalastó (hrob 191), Szentcsanak-Vekerzug (hrob 8), Törökszentmiklós-Surján (hrob 31) a v obmedzenej miere aj Smoleníc-Molpíra môžeme konštatovať, že najstaršie hroty šípov so skrytou tuľajkou sa tu objavili už v priebehu druhej polovice 7. storočia pred Kr., príp. na prelome 7. a 6. storočia pred Kr. V tejto súvislosti je ale potrebné podotknúť, že najstaršie hroty šípov typu so skrytou tuľajkou sú v Karpatskej kotline doložené prostredníctvom malého počtu nálezových celkov, v ktorých sa väčšinou vyskytli v kombinácii so staršími hrotmi s vysunutou tuľajkou. Ako správne poukázala A. Hellmuth (2006, 81), náleziská s hromi šípov so skrytou aj vysunutou tuľajkou, sú v porovnaní s náleziskami, na ktorých sa vyskytol iba jeden z uvedených typov hrotov, vo výraznej menšine. Môžeme sa preto domnievať, že v Karpatskej kotline sa hroty šípov so skrytou tuľajkou stali bežne používaným typom diaľkovej zbrane až v priebehu prvej polovice 6. storočia pred Kr. a značnú obľúbenosť dosiahli pravdepodobne až od polovice 6. storočia pred Kr. (Kemenczei 1986, 131). Dokazuje to aj ich rozšírenie do susedných oblastí VK. Iný názor zastáva A. Hellmuth, ktorá v Karpatskej kotline predpokladá ich prvý výskyt už okolo polovice 7. storočia pred Kr., čo však podľa nás nie je spoľahlivo preukázateľné. Autorka síce súhlasí s názorom Parzinger a Stegmann-Rajtár (1988, 175), že hradisko zaniká na začiatku stupňa HaD1, ale jeho začiatok datuje nekonvenčne a pri časovom vymedzení zániku predmetného hradiska vychádza v prvom rade z datovania najstarších hrobových celkov ciuibrudskej skupiny, nositeľov ktorej považuje za jedných z útočníkov, ktorí spôsobili zánik hradiska (Hellmuth 2006, 148 n.). Tu je ale nutné zdôrazniť dva závažné fakty: hroty šípov východného typu nie sú spoľahlivým datujúcim prostriedkom, preto pri datovaní zániku hradiska je nevyhnutné opierať sa v prvom rade o keramiky a iné chronologicky citlivé kovové nálezy, ktoré však v danom prípade spoľahlivo nepatria do polovice 7. storočia pred Kr., ako aj fakt, že ciuibrudská skupina zaniká až v závere 6. storočia pred Kr., preto jej nositelia nemuseli nevyhnutne spôsobiť zánik hradiska už okolo polovice 7. storočia pred Kr., ale až v jeho závere. Niektoré nálezy zo severného Kaukazu však môžu indikovať prvý výskyt trojkrídelkovitých hrotov šípov so skrytou tuľajkou už v závere prvej polovice 7. storočia pred Kr. (Nartan – mohyla 20: Batčaev 1985, tab. 48: 33, k datovaniu Alekseev 2003, 107 nn., Petrenko 2006, 109 n.)²⁵ Tieto sú

Obr. 6 Senec-Štrková kolónia (výskum M. Pichlerová), žiarový hrob 7/1957.
 Výber hrobového inventára. 1 = M 1:3, 2-15 = M 1:2, 16 = M 1:4

však natoľko málopočetné, že neumožňujú toto zistenie zovšeobecniť. Relatívne veľká koncentrácia typologicky mladších hrotov šípov, ktoré môžeme priradiť k jednotlivým variantom vyčleneným pre VK, sa zistila vo východnom Slovinsku, kde sa v hrobových celkoch vyskytli buď samostatne alebo v kombinácii so staršími typmi s dlhou tuľajkou a kde sú datované do celého 6. a prvej polovice 5. storočia pred Kr. (Teržan 1990, obr. 6: 5, 7: 3; Teržan 1998, 524, 538 nn., obr. 8; Parzinger 1988–1989, tab. 39: 7; Parzinger 1993, 223 nn.). Zároveň musíme mať na zreteli aj to, že väčšina hrotov šípov východného typu zo Smoleníc-Molpíra súvisí s bojmi o hradisko a je časovo spätá s jeho zánikovým horizontom, čo preukázateľne potvrdila aj hĺbková analýza predmetnej kategórie nálezov uskutočnená A. Hellmuth (2006a, 196 nn.).²⁶ Hoci niektorí bádatelia pripúšťajú možnosť použitia aspoň časti hrotov šípov nájdených vo vnútri areálu hradiska jeho obyvateľmi pri obrane (napríklad Parzinger – Stegmann-Rajtár 1988, 167; Stegmann-Rajtár 2002, 47), súhlasíme s názorom P. Romsauera, že dlhodobjšie používanie hrotov šípov východného typu obyvateľmi hradiska je veľmi nepravdepodobné (Romsauer 2004, 409) a nedokladá ho ani nález bronzovej kokily na odlievanie hrotov šípov s vysunutou tuľajkou z priestoru severnej brány (Novák 1993, obr. 1; Romsauer 2004, tab. 1: 1; naposledy k výskytu kokíl na odlievanie hrotov šípov východného typu v severopontskej oblasti – Šramko 1999, 318 nn). Otázka, do akej miery determinujú Smolenice-Molpír svojím zánikom, tradične kladeným na prelom 7. a 6. storočia pred Kr., resp. na začiatok 6. storočia pred Kr. začiatočnú fázu VK na juhozápadnom Slovensku na druhú štvrtinu 6. storočia pred Kr., ostáva otvorená. Ako však naznačujú niektoré nálezové celky z juhozápadného Slovenska, ako napríklad žiarový hrob 1/76 z Nitry-Dolných Kráskan (Romsauer 1993, 20, obr. 10: 1 – 3), je veľmi pravdepodobný variant čiastočnej časovej koexistencie osídlenia na hradisku Smolenice-Molpír a VK už v závere 7. storočia pred Kr. Do akej miery toto konštatovanie pripúšťa možnosť bežného používania hrotov šípov so skrytou tuľajkou nositeľmi VK v severozápadokarpatskej oblasti už na prelome 7. a 6. storočia pred Kr., ako je to v prípade východného Maďarska (Kemenczei 1994, 93), nie je možné na základe malej chronologickej citlivosti predmetnej kategórie nálezov spoľahlivo ani vyvrátiť ani potvrdiť. Skôr sa prikláňame k názoru, že najstaršie hroby s hrotmi šípov so skrytou tuľajkou patria na oboch choťínskych pohrebiskách rámcovo do prvej polovice 6. storočia pred Kr. Ďalšou dôležitou lokalitou na spracúvanom území je pohrebisko v Bučanoch, kde sa hroty šípov v inventároch hrobov nevyskytli vôbec (Bujna – Romsauer 1983). Do staršej fázy pochovávaní na pohrebisku z druhej štvrtiny 5. storočia pred Kr., označovanej ako fáza Bučany 1, patria popri hrobových celkoch s charakteristickými predmetmi VK tiež hroby, v ktorých sa objavujú už prvky včasno-laténskej kultúry (horizont 9 podľa Parzinger 1988, 105 n., 125). Podobná situácia, čo sa týka absencie hrotov šípov so skrytou tuľajkou, je doložená aj na tých pohrebiskách VK v Potisí, kde sa následne pochovávalo v priebehu doby laténskej, napríklad v Muhi-Kocsmadomb (Hellebrant 1996–1997) alebo v Orosháze-Gyoparos (tu iba jeden hrot šípu z hrobu 63: Juhász 1976). Aj napriek tomuto zisteniu je vo VK veľmi pravdepodobné pretrvávanie hrotov šípov typu so skrytou tuľajkou až do záveru 5. storočia pred Kr.

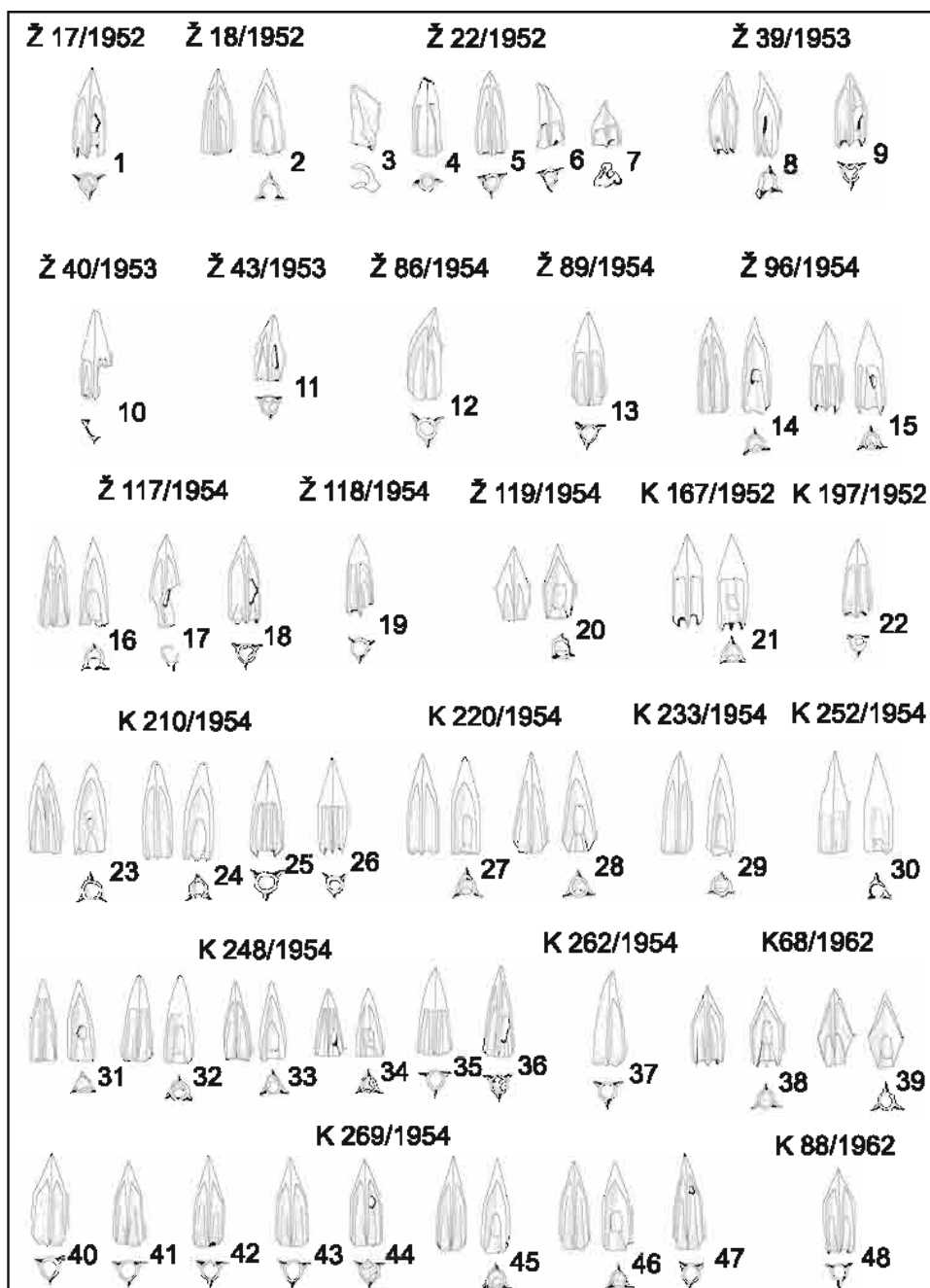
Na lokalitách VK z juhozápadného Slovenska nie sú zastúpené typologicky staršie hroty šípov východného typu, ktoré reprezentujú najmä dvojkrídelkovité, trojkrídelkovité a trojhranné hroty s rôzne dlhou vysunutou tuľajkou so spätným háčikom alebo bez neho. Ich výraznú koncentráciu zaznamenávame najmä v Sedmohradsku na lokalitách súdobej ciumberdskej skupiny, kde sa spoľahlivo objavujú už v prvej polovici 7. storočia

pred Kr. (Vulpe 1990, 27, 128 n.; Chochorowski 1998, 480, obr. 3; Daragan 2004, 134; Hellmuth 2006, 137 nn.). O ich používaní ešte v priebehu 6. storočia pred Kr. svedčia najmä tie hrobové celky, kde sa vyskytli v kombinácii s hrotmi šípov so skrytou tuľajkou (žiarový hrob 8 z Märişelu z prvej polovice, príp. druhej polovice 6. storočia pred Kr.: Marinescu 1984, obr. 12: B; Vulpe 1990, 129). Typologicky mladšie hroty šípov, aké poznáme z lokalít VK (najmä variant I3, sporadicky aj varianty I2 a II2) sú naproti tomu zastúpené predovšetkým na pohrebisku Băița v najmladších nálezových celkoch ciumbudskej skupiny, ktoré A. Vulpe radí do druhej polovice 6., príp. na začiatok 5. storočia pred Kr. (Vasiliev 1976, obr. 19: 1–35, 20: 1–4, 21: 3–9, 23: 2, 3, 5, 6; Vulpe 1990, 130).²⁷ Nakoľko uvedené datovanie A. Vulpeho vychádza zo staršieho časového zaradenia hrotov šípov v severopontskej oblasti (podľa Meljukovej 1964), nevylučujeme v prípade niektorých hrobov z pohrebiska Băița, ako napríklad hrob 1 datovanie už do prvej polovice 6. storočia pred Kr. Uvedené datovanie potvrdzujú jednak malé polyfunkčné bronzové košíčkovité prevliečky, ktorých ťažisko výskytu spadá do 8. a 7. storočia pred Kr., zatiaľ čo v prvej polovici 6. storočia pred Kr. sa tieto vyskytujú už iba sporadicky (Stöllner 2002, 113 n.; Metzner-Nebelsick 2002, 319 nn.; Trachsel 2004, 467; Šimek 1998, 509), a jednak plechové polgulovité ozdobné predmety s výzdobou v tvare kríža s priamymi analógiami v Atenice (Vasiliev 1976, obr. 18: 5–13; Djuknic' – Jovanovic' 1966, obr. 21: 4a, 4b). V súvislosti s Rumunskom je zarážajúca absencia hrotov šípov východného typu na náleziskách kultúry Basarabi, najmä však kultúry Ferigile, v materiálnej náplni ktorej sú zastúpené o. i. predmety dokladajúce jej kontakty so severopontskou oblasťou na jednej strane a s VK na strane druhej.²⁸ Hroty šípov starších typov z lokalít vo východnom Maďarsku tvoria v porovnaní so Sedmohradskom a napríklad aj Poľskom iba málopočetnú skupinu nálezov, ktorú typologicky a chronologicky vyhodnotil T. Kemenczei (1994). Ten datuje predmetné hroty šípov do predskýtskeho a časnoskýtskeho obdobia, hoci väčšina z nich nemá známe nálezové okolnosti, alebo pochádza z hrobov s chronologicky málo citlivými sprievodnými nálezmi, resp. s nálezmi datovanými do dlhšieho časového úseku (Kemenczei 1994, 92 nn.). Pravdepodobné je, že vo východnom Maďarsku sa dvojkrídelkovité a trojkrídelkovité hroty šípov s dlhou vysunutou tuľajkou rozšírili v priebehu 7. storočia pred Kr. a boli tu používané až do prelomu 7. a 6. storočia pred Kr., kedy ich postupne nahradili mladšie typy so skrytou tuľajkou (Kemenczei 1994, 93), i keď určitú dobu prežívali spolu s nimi. Sporadicky sa v Potisí vyskytujúce chronologicky mladšie trojkrídelkovité a trojhramné hroty šípov s vysunutou tuľajkou zo 6. a prvej polovice 5. storočia pred Kr. majú na rozdiel od typologicky starších hrotov šípov zo 7. storočia pred Kr. subtilnejší list a zreteľne kratšiu tuľajku, ktorú môžeme považovať za prototyp k skrytej tuľajke nášho subvariantu c. Prežívanie hrotov šípov s vysunutou tuľajkou ešte v priebehu celého 6., prípadne 5. storočia pred Kr. nie je neobvyklým javom ani v susedných oblastiach VK, okrem už spomínanej ciumbudskej skupiny ho registrujeme aj na niektorých lokalitách z Poľska a zo Slovinska (Bukowski 1977, 127 nn.; Parzinger 1993, 214; Teržan 1998, 538 nn., pozn. 120).

Iba časť variantov hrotov šípov typu I a II má priame analógie v stepnej a lesostepnej oblasti severného Pričiernomorja. Týka sa to najmä variantu I3 (subvariant b), ktorý je pre túto oblasť obzvlášť charakteristický a to najmä v stredoskýtskom období, hoci tu pretrváva ešte do začiatku neskoroskýtskeho obdobia (Polin 1987, 28 nn.). V tejto súvislosti je ale potrebné prehodnotiť datovanie najstarších hrotov šípov so skrytou tuľajkou v severnom Pričiernomorí práve na základe nových poznatkov o ich časovom výskyte

nielen v Karpatskej kotline, ale aj vo východoegejskej oblasti a v juhovýchodnej Európe. V tomto smere sa ako obzvlášť dôležitou lokalitou javí sídlisko Stará Smyrna (Old Smyrna) zo severnej časti maloázijského pobrežia Turecka, nakoľko zo zánikového horizontu tohto sídliska, datovaného na základe keramiky najnovšie na prelom 7. a 6. storočia pred Kr., pochádza početný súbor bronzových hrotov šípov východného typu so skrytou tuľajkou (Boardman 1967, obr. 148, 405; k datovaniu najnovšie Hannestad 1996, 43 n.). Ak zoberieme do úvahy geografickú blízkosť spomenutého sídliska k severopontsko-kaukazskej oblasti, ako aj v písomných prameňoch doloženú prítomnosť Skýtov na Prednom Východe, natíska sa otázka skoršieho datovania hrotov šípov so skrytou tuľajkou aj v severnom Pričernomorí. Podobné datovanie ako v prípade Starej Smyrny sa vzťahuje aj na niektoré sídliskové nálezy z juhovýchodoalpskej oblasti (Teržan 1990, 42 n., 54 n., obr. 6: 4–5, 7: 2–3; Teržan 1998, 524, tab. 5: 13, 14), ktoré je možné dávať do súvisu s VK. Varianty I1 a I2 sú v severopontskej oblasti, podobne ako vo VK doložené iba sporadicky, zatiaľ čo hroty šípov typologicky blízke variantu I3 sú tu frekventovanejšie ako vo VK. Značná časť chronologicky mladších hrotov šípov patrí v severnom Pričernomorí k typom/variantom morfológicky odlišným od variantov typu I a II, rozšírených vo VK. Obzvlášť typické sú tu úzke trojkrídelkovité, príp. trojhranné exempláre s úzkou krátkou tuľajkou alebo oblúkovite krojeným okrajom skrytej tuľajky a s dlhým listom so spätnými háčikmi. List hrotu má najčastejšie trojuholníkový, príp. „mandľovitý“ tvar, zatiaľ čo „vežovitý“ tvar je tu zastúpený iba malým počtom exemplárov a v prevažnej miere ide o hroty s krátkou vysunutou tuľajkou mladšieho typu.²⁹ Preto môžeme vežovitý tvar listu hrotov šípov východného typu považovať za lokálne špecifikum VK. Aj napriek tomu, že v severopontskej oblasti sa „vežovitý“ tvar sporadicky vyskytol na niektorých hrotoch šípov z predskýtskeho obdobia (Vysokaja Mogila pri Balki – hrob 5: Terenožkin 1976, obr. 7: 13–24; Malaja Cimbalka: Terenožkin 1976, obr. 24: 6), na základe značného časového odstuhu medzi uvedeným obdobím a VK je súvislosť medzi nimi nanajvýš nepravdepodobná. Krídelká sú väčšinou na dolnom konci rovno zrezané (subvariant b), subvariant a sa výraznejšie uplatnil až na hrotoch šípov z 5. a zo 4. storočia pred Kr. a subvariant c je doložený zriedkavo (Meljukova 1964, tab. 7E: 10, 8V: 1–4, 9N: 1–2.). Ďalším špecifikom hrotov šípov zo severopontskej oblasti, ktorý zatiaľ na exemplároch zo strednej a juhovýchodnej Európy nezaznamenávame, sú ryté a plastické značky na ploche listu. V rytej podobe sa na hrotoch prvýkrát objavujú už v 7. storočí pred Kr., v 5. storočí pred Kr. ich nahradili plastické značky, ktoré boli používané až do záveru 4. storočia pred Kr. Interpretácia týchto značiek nie doposiaľ spoľahlivo vyriešená. Podľa niektorých autorov boli ryté značky pravdepodobne dielom ich majiteľov a plasticky vyhotovené značky dielom kovolejárov, ktorí svoje výrobky individuálne označovali jedným alebo súčasne viacerými znakmi (Rolle – Murzin – Alekseev 1998, 125). V danej súvislosti je potrebné poukázať na prítomnosť rytých značiek na niektorých hrotoch šípov s vysunutou tuľajkou z Smoleníc-Molpíra (Hellmuth 2006, 135 nn.). Podobné ryté značky sú sporadicky doložené aj na niektorých hrotoch z predskýtskeho obdobia zo severopontskej oblasti (Val'čak 2006, 268 nn.). Hoci podobné značky na hrotoch z oboch chotínskych pohrebísk zaznamenané neboli, ich prítomnosť na nedostatočne publikovaných nálezoch z lokalít VK z východného Maďarska tak vylúčiť nemôžeme.

Varianty II2 a II3 nemajú medzi nálezmi zo severného Pričernomorja blízke paralely a vo VK ich preto môžeme považovať za prejav lokálneho vývoja hrotov šípov východného typu. Územne vzdialenejšie paralely nachádza variant II3 iba v nálezoch z dolného

Obr. 7 Chotín IA (1–37, 40–47) a Chotín IB (38–39, 48).
 Hroty šípov. Ž = žiarový hrob; K = kostrový hrob. M 1:2

Povolžia a južného Priuralia. Aj napriek výrazným morfológickým podobnostiam medzi hrotmi šípov VK a hrotmi šípov kultúr východných spoločností, spočívajúcich v ich spoločnom pôvode sme dospeli k záveru, že v oboch spomenutých kultúrnych celkoch sa vývoj mladších hrotov šípov východného typu uberal v prevažnej miere vlastným smerom, o čom svedčí výskyt práve mnohých lokálnych variantov. Uvedené konštatovanie sa vzťahuje aj na niektoré typy starších a mladších hrotov šípov z Povolžia a Priuralia (Smirnov 1961; Očir-Gorjaeva 1996). Toto zistenie sa nevzťahuje na staršie hroty šípov východného typu, ich nálezy z Karpatskej kotliny majú v severopontsko-kaukazskej oblasti početnejšie paralely ako typy mladšie.

Na záver môžeme konštatovať, že pokiaľ sa hrotov šípov východného typu so skrytou tuľajkou v nálezových celkoch VK nevyskytli v sprievode dobre datovateľných predmetov, neplnia samé o sebe funkciu chronologického kritéria. Musíme však zdôrazniť, že hroty šípov rozšírené vo VK poukazujú na novú tradíciu vo vyhotovení tejto kategórie nálezov v Karpatskej kotline a sú popri iných nálezoch dôležitým ukazovateľom flexibility nositeľov VK prispôbiť a pretvoriť predmety východného typu na lokálne formy. Značné rozšírenie a dlhodobé používanie trojkrídelkovitých a trojhraných hrotov šípov východného typu poukazuje na to, že ako funkčne optimálny typ diaľkovej zbrane potrebovali pri stave vtedajšej bojovej techniky iba malé zmeny a obmeny základného tvaru.

KOVANIA TULCOV NA ŠÍPY

Kovania tulcov na šípy tvoria kvantitatívne malú skupinu nálezov, sčasti špecifickú výlučne pre VK. Z hľadiska funkcie a tvaru ich môžeme rozdeliť na dve základné skupiny: na spevňovacie plechové kovania okrajov a dien a na ozdobné kovania v tvare kríža. Uvedené členenie zároveň odráža aj hľadisko pôvodu týchto predmetov.

Spevňovacie kovania okrajov a dien tulcov na šípy

Jediné spevňovacie kovanie okraja alebo dna tulca na šípy v rámci VK pochádza z kostrového hrobu 50a z Chotína IB (obr. 5: 3–5). Pri pohľade zhora má kruhový tvar a je vyrobené z hrubšieho železného plechu. Za účelom upevnenia kovania na tulec z organického materiálu (najpravdepodobnejšie z dreva) bolo na jeden z jeho okrajov umiestnených 12 bronzových nitov s guľovitou sploštenou hlavičkou a s pomerne dlhou zahrotenou tyčinkou. Na opačnom okraji ako nity sa zachovalo vodorovne umiestnené uško z hrubšej železnej tyčinky, ktoré pravdepodobne slúžilo k zaveseniu tulca na opasok.

Typologickým a chronologickým vývojom spevňovacích kovaní z doby halštatskej, ktoré boli súčasťou drevených tulcov na šípy valcovitého tvaru, sa zaoberali viacerí nemeckí bádatelia (napríklad Wegner 1978, 113 nn.; Pauli 1978, 232 nn.; Hoppe 1983; Egg 1985, 304 nn.; Müller 1993, 427 n.; Eckhardt 1996; Stöllner 2002, 136). Ťažisko rozšírenia spevňovacích kovaní, resp. tulcov valcovitého tvaru sa nachádza v Hornom Rakúsku, ďalej sa vyskytli v hrobových celkoch vo Francúzsku, v Nemecku a v Zadunajsku, ktoré spolu s juhozápadným Slovenskom predstavuje východnú okrajovú zónu ich rozšírenia (Egg 1985, obr. 28). Dno tulcov malo kruhový tvar a bolo zhotovené z dreva, zriedkavo z kosti (žiarový hrob 21 z Halle-Trotha: Müller 1993, obr. 10: 5; žiarový hrob 33 z Treuchlinger-Schambach: Hoppe 1983, obr. 6: 2). Dno bolo vyrobené separátne a spojené s telom tulca práve pomocou identického kovania s nitmi, aké poznáme z Chotína IB. Podobný princíp spojenia dna s telom je doložený aj pri tulcoch valcovitého tvaru z obdobia kultúr

popolnicových polí z Nemecka, ktorých podobnosť s tulcami z doby halštatskej dokladá aj rovnaký priemer tela a dna v rozpätí 7 až 9 cm (Clausing 1998, 382, obr. 4, tab. 1).

Kovania na upevnenie dna z Pfaffstätt-Siedelbergu (mohyla 5: Egg 1985, obr. 10: 1) a z Hallein-Dürrenbergu (hrob 116: Egg 1985, obr. 27: 1a) nemajú závesné uško a počet nitov v ich prípade kolíše od 15 do 16 kusov. Tvarovo identické železné kovanie na upevnenie dna z hrobu 21 z Halle-Trotha má rovnako ako nález z Chotína IB tyčinkové závesné uško umiestnené ale na tom istom okraji ako nity, ktoré v čase jeho odkrytia ešte držali pokope časť kosteného dna (Müller 1993, obr. 10: 5). Niektoré drevené tulce mali celokovové kruhové dno bez závesného uška (žiarový hrob 14 z Treuchtlinger-Schambach: Hoppe 1983, obr. 4: 1). Špecifickú skupinu predstavujú drevené tulce valcovitého tvaru so zaobleným dnom, ktoré bolo v strede spevnené kovovou doštičkou s nitmi (Kleinostheim: Wegner 1978, obr. 6: 7; Pauli 1978, obr. 30: 23; Libna – „hrob lukostrelca“: Guštin 1976, tab. 57: 9).³⁰ Niektoré tulce boli okrem spevňovacích kovaní opatrené aj ozdobnými kovaniami (už spomínané tulce z Treuchtlinger-Schambachu alebo tulec hrobu 28 zo Soprone-Krautackeru: Jerem 1981a, obr. 3: 2, 3). Väčšina tulcov pochádza z hrobov, v inventári ktorých sa vyskytli železné, príp. bronzové ploché dvojkrídľovité hroty šírov nášho typu VI. Výnimkou je napríklad hrob 21 z Halle-Trotha, ktorý neobsahoval hrotov šírov; špecifický je „hrob lukostrelca“ z Libny (Guštin 1976, tab. 105).

Kovanie z Chotína IB mohlo byť na tulci upevnené na dvoch miestach: na základe polohy závesného uška sa zdá pravdepodobnejšie umiestnenie na horný okraj tulca za účelom spevnenia jeho ústia a pomocou uška aj upevnenia na opasok, ako je to aj v prípade tulca z Eberdingen-Hochdorfu (Biel 1985, 70, obr. 39), vzhľadom na dĺžku tyčínok nitov sa ale naopak ako pravdepodobnejšie javí umiestnenie na dolný koniec tulca v mieste dna, podobne ako je to v prípade väčšiny kovaní zo susedných oblastí, pričom značná dĺžka tyčínok nitov bola nevyhnutná kvôli stabilnému fixovaniu separátne umiestneného dna tulca.

Prvé drevené tulce valcovitého tvaru so spevňovacími kovaniami z doby halštatskej pochádzajú z hrobov zo začiatku stupňa HaC (Treuchtlinger-Schambach zo stupňa HaC1: Hoppe 1983, 93), hoci sporadické rozšírenie týchto predmetov je známe už v období kultúr popolnicových polí (Clausing 1998). Svoj rozkvet zažívajú až od stupňa HaD1, pričom väčšina z nich je zastúpená v nálezových celkoch zo stupňov HaD2–HaD3 (Egg 1985, 306; Stöllner 2002, 136). Exmplár z Chotína IB, ktorý je najvýchodnejším nálezom tohto typu kovaní, môžeme s ohľadom na datovanie identického kovania z Halle-Trotha zaradiť do stupňa HaD2 (Müller 1993, 438), zatiaľ čo železné spevňovacie a ozdobné bronzové kovania tulca z hrobu 28 zo Soprone-Krautackeru patria až do záveru stupňa HaD3 (Jerem 1981a, 108, obr. 3; Parzinger 1988, 106 n.). Pozoruhodná je skutočnosť, že v oblasti halštatskej kultúry sa o existencii tulcov na šípy dozvedáme iba prostredníctvom konkrétnych nálezov týchto predmetov, zatiaľ čo ich vyobrazenia tu doteraz nie sú spoľahlivo doložené.

Na tomto mieste je potrebné poznamenať, že spevňovacie kovania okrajov a dien tulcov na šípy nie sú charakteristické pre VK, ale pre regióny západne od jej rozšírenia. Ich výskyt vo VK je preto pravdepodobne výsledkom regionálnych kontaktov s oblasťami halštatskej kultúry, príp. je dokladom prítomnosti cudzincov pochovaných na pohrebiskách VK. V prípade kostrového hrobu 50a z Chotína IB o tom svedčí jednak spoluvýskyt tulca a hrotov šírov západného typu, ako aj absencia keramiky typickej pre VK.

Ozdobné kovania tulcov/gorytov v tvare kríža

Ozdobné kovania tulcov/gorytov v tvare kríža s kratšími bočnými ramenami sú na juhozápadnom Slovensku doložené piatimi exemplármi, ktoré pochádzajú z Chotína IA, z Modran, z Mane a zo Želiezoviec. Do typologicko-chronologickej analýzy sme nezahrnuli ojedinelý nález kosteného/parohového kovania z Košíc s bočnými ramenami ukončenými štylizovanými zvieracími hlavičkami, ktoré je na väčšine plochy zdobené geometricky pomocou priečných rýh (Párducz 1965, obr. 9: 2). Môžeme ich považovať za jeden z typických prejavov VK a ciembrudskej skupiny, ktorý za hranicami rozšírenia týchto kultúrnych celkov svoje uplatnenie až na severopontskú oblasť nenašiel. Všetky kovania sú tvarovo jednotné a sú opatrené dvoma vodorovne umiestnenými masívnymi uškami na upevnenie, ktoré sa nachádzajú výlučne na vnútornej strane kovaní. Jedno z ušík je umiestnené na konci dlhšieho ramena a druhé v mieste stretu bočných ramien. Typologické a chronologické triedenie ozdobných kovaní v tvare kríža vypracovali J. Chochorowski (1985, 95 nn., obr. 30, pre celé územie VK), T. Kemenczei (1986, iba pre Maďarsko) a naposledy ich komplexne vyhodnotil Ju. B. Polidovič (2000, pre celé územie ich rozšírenia). K datovaniu ozdobných kovaní v tvare kríža sa nedávno vyjadrili aj A. Ju. Alekseev (2003, 202 n.) a A. Hellmuth (2007, 66 nn.).³¹

Skúmané ozdobné kovania tulcov na šípy môžeme na základe charakteru výzdoby rozdeliť na dva typy, ku ktorým uvádzame v zátvorkách zodpovedajúce skupiny/typy/varianty členenia podľa Polidoviča.

Typ I – zoomorfne zdobené kovania (1. skupina podľa Polidoviča)

Liate bronzové kovania majú bočné ramená a stredovú časť zdobenú zoomorfne v tzv. skýtskom zvernom štýle.³² Typ I môžeme na základe výzdobných motívov ďalej členiť na dva varianty, v prípade ktorých výzdoba nadobúda plastický charakter.

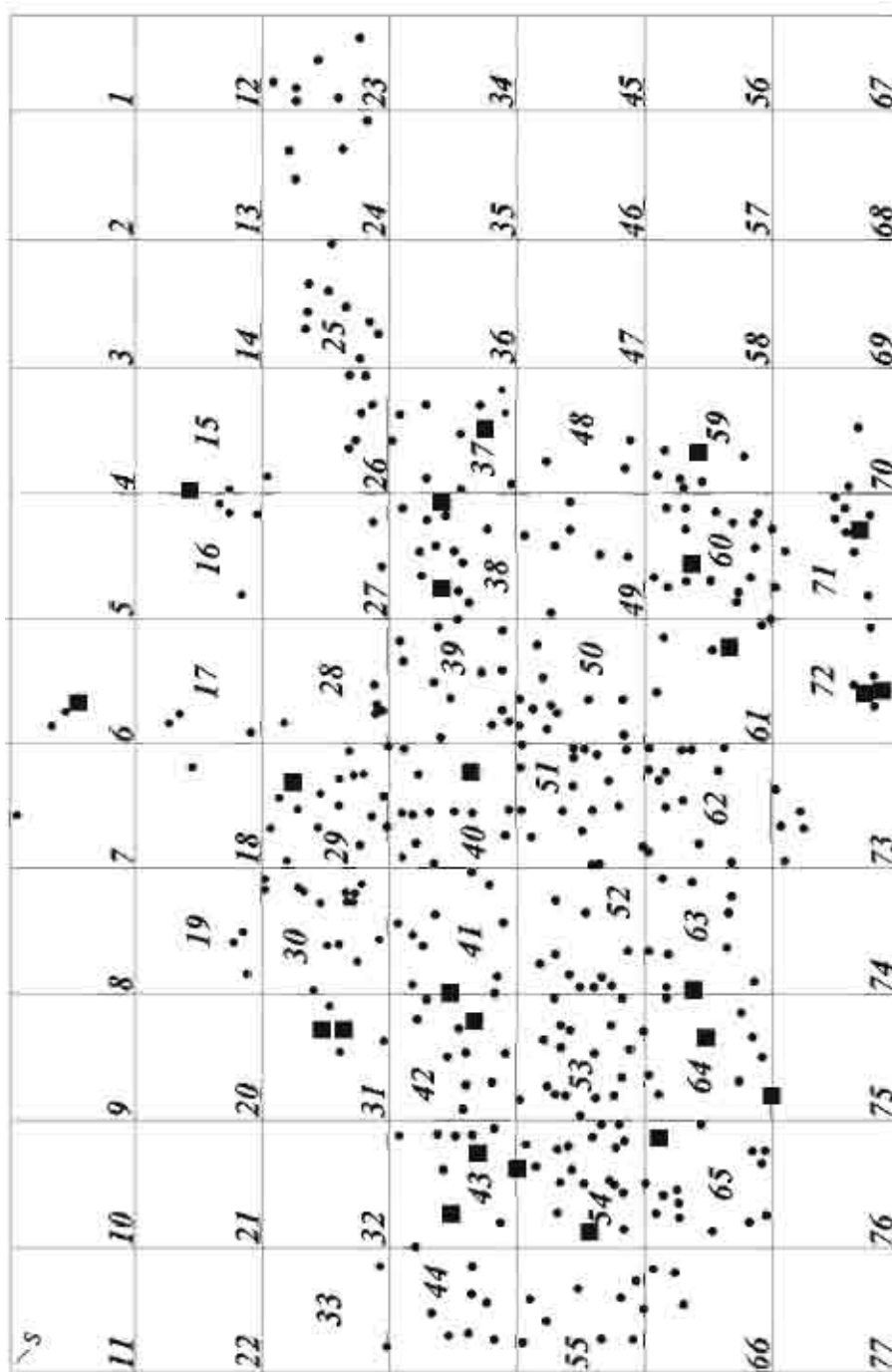
• *Variant I1* (typ 3 podľa Polidoviča)

Kovania variantu I1 sú doložené z kostrového hrobu 40 z Chotína IA a zo žiarového hrobu 17 z Modran. V prípade prvého exempláru sú bočné ramená vytvarované do podoby hlavičky orla s výrazným zobákom a kruhovým okom. V stredovej časti kovania je umiestnený motív „zvinutého zvieraťa“ (Rolltier). Plasticky zdobené je aj dlhšie rameno (obr. 3: 4). V prípade kovania z Modran sú konce hladkých bočných ramien schématicky stvárnené do podoby hlavičky orla. Výzdoba dlhšieho ramena pozostáva z troch za sebou kráčajúcich postáv zvierat, pravdepodobne panterov alebo iných mačkovitých šeliem, ktoré sú zobrazené z profilu a smerujú doprava (Dušek 1976, obr. 8: 4). Porovnateľný motív sa nachádza aj na rukoväti železného dvojstrého meča z mohyly 3 zo skupiny mohýl „Častye kurgany“ na strednom toku Dona zo 4. storočia pred Kr. (Liberov 1965, tab. 17: 1, 2; Rolle – Alekseev – Murzin 1998, 134 n.). Celkovým prevedením bočných ramien a výzdobou dlhšieho ramena sa kovaniu z Modran najviac približuje kovanie z lokality Ťelna (Vasiliev – Moga 1982, 77, obr. 1, 2).

Variant I1 je rozšírený v Maďarsku (Cegléd-Hordógyár: Kemenczei 1986, obr. 4: 1; Törökszentmiklós-Surján/hrob 90: Csalog – Kisfaludi 1985, obr. 5: 7, Kemenczei 1986, obr. 6: 1; okolie Komáromu: Fettich 1934, tab. 9: 2; Kemenczei 1986, obr. 2: 3), v Rumunsku s ťažiskom rozšírenia najmä v Moldavsku (Birsești: Morintz 1957, 222; Polidovič 2000, obr. 2: 4; Armășoaia: Nițu 1953, obr. 1; Ťelna: Vasiliev – Moga 1982, 77, obr. 1, 2) a v stepnej zóne severného Pričiernomoria, pričom práve kovania z dolného Povolžia sú

najvýchodnejšie doloženými exemplármi variantu I1 (Olbia – hrob 12/1912: Skudnova 1988, 55; Aksaj – mohyla 3/hrob 3: D'jačenko – Mejb – Skripkin – Klepikov 1999, obr. 5: 1; mohyla z Dugino: Kopylov 1992, obr. 1: 5).³³ V danej súvislosti je potrebné zdôrazniť, že počet hrobov s kovaniami v tvare kríža je vo VK veľmi malý. S výnimkou kovania z mohyly z Dugino s motívom z troch pletencov majú všetky kovania zoomorfne zdobené aj dlhšie rameno. Jeho výzdoba však nie je jednotná, podobne nie je jednotne prevedená ani výzdoba bočných ramien, preto môžeme každé z kovaní považovať za originálne.³⁴ Špecifické je kovanie z Ceglédu-Hordógyár. S variantom I1 ho spája iba tvar bočných ramien, z ktorých pravé a ľavé rameno sú navzájom zrkadlovo otočené. Podobne prevedenie bočných ramien na ostatných kovaniach nezaznamenávame. Stredová časť v tvare puklice je naproti tomu hladká a pomocou dvoch zväzkov vodorovných vývalkov geometricky zdobené dlhšie rameno je ukončené motívom pripomínajúcim štylizovanú ľudskú ruku, príp. vejár. Predmetné kovanie tak predstavuje kombináciu znakov typických pre kovania typu I a II. Kovania z Chotína IA a Törökszentmiklós-Surján sa od ostatných líšia uhlom sklonu orlích hlavičiek, ktoré nenasadajú na dlhšie rameno v pravom uhle, ako je to v prípade ostatných kovaní variantu 1.

Za najstaršie považuje Ju. B. Polidovič nálezy kovaní zo severopontskej oblasti, ktoré datuje do druhej polovice 6. storočia pred Kr. Do tohto časového úseku zaradil aj kovanie z mohyly 1 z Bírsešti zo stredného Moldavska, zatiaľ čo ostatné nálezy z Karpatskej kotliny sú podľa neho mladšie a patria až do 5. storočia pred Kr. (Polidovič 2000, 36 nn.). V tejto súvislosti je potrebné upozorniť na skutočnosť, že väčšina kovaní z Maďarska a z Rumunska nemá známe nálezové okolnosti. Ich datovanie sa preto opiera iba o malú skupinu kovaní z uzavretých hrobových celkov. Pri zaradení hrobu 90 z Törökszentmiklós-Surján do obdobia okolo polovice 6. storočia pred Kr. T. Kemenczei najnovšie vychádza z datovania hrobu 3 v mohyle 3 z Aksaj a rovnaké datovanie predpokladá aj v prípade kovania z Ceglédu-Hordógyár (Kemenczei 2001–2002, 67 a 2005, 179 nn.). Výzdobný motív v tvare ľudskej ruky, podobný motívu na konci dlhšieho ramena posledne spomenutého kovania sa v stepnej a lesostepnej zóne severného Pričiernomorja pomerne často objavuje na prevliečkach remeňov konského postroja z 5. storočia pred Kr., tieto ale nemôžeme považovať za presnú analógiu k nášmu exempláru (Petrenko 1967, tab. 30: 3, 4, 9, 10; Il'inskaja 1968, 135, tab. 5: 19, 31: 12 a 1975, tab. 31: 12; Kovalev – Polin 1991, 48 nn., obr. 8: 7, 8; Skoryj 1997, obr. 7: 6). Porovnateľná bronzová prevliečka pochádza aj z jaskynného náleziska Býčí skála na Morave zo 6. storočia pred Kr. (Parzinger – Barth – Nekvasil 1995, 182 n., tab. 31: 325), je ale jediná svojho druhu v celej strednej a západnej Európe a pravdepodobne nesúvisí so severopontskou oblasťou. Identická výzdoba nielen čo sa týka ukončenia v tvare ruky, resp. vejára, ale aj plastickej výzdoby v podobe zväzkov nevýrazných vývalkov rozmiestnených v pravidelných rozstupoch sa nachádza na železnom nákončí pošvy bojového noža/meča z mohyly 2 z Rudeni z druhej polovice 6. storočia pred Kr. (Popescu – Vulpe 1992, 112, obr. 3: 2). Ak zoberieme do úvahy sprievodné nálezy kovania z Ceglédu-Hordógyár, v prvom rade nezdobené a zoomorfne zdobené kostené valcovité predmety, interpretované ako súčasti rúčok jazdeckých bičiek (Kozubová 2008) a majúce presné analógie nálezoch z hrobu 320 z Tiszalöku-Börtön (Scholtz 2006, obr. 5: 2), potom môžeme predmetný hrobový celok datovať do prvej polovice 6. storočia pred Kr. (Kozubová 2008, 73 n.). V tejto súvislosti je potrebné poukázať na to, že výrazná podobnosť medzi oboma hrobmi spočíva aj v zložení ich hrovej výbavy, ktorú okrem spomenutých kostených predmetov – nagajok a kovania na šípy tvorili hro-

Obr. 8 Chotín IA. Plán pohřebiska s vyznačenými polohami hrobů, obsahujících hroty šípů východního typu (značka plný štůvorec)

ty šípov so skrytou tuľajkou a železné čakany so symetricky umiestneným otvorom na porisko (Kemenczei 1986, obr. 5: 1; Scholtz 2006, obr. 5). V prípade Ceglédu A. Hellmuth (2007, 83) uvádza ako nepriame potvrdenie včasného datovania predmetného hrobu kolovú konštrukciu hrobovej jamy, ktorá vraj nachádza blízke paralely na pohrebiskových lokalitách zo včasnoskýtskeho obdobia v Podnestrí. V danej súvislosti je ale potrebné poukázať na podobnú kolovú konštrukciu kostrového hrobu 49 z Chotína IB, ktorý je na základe sprievodných nálezov spoľahlivo datovaný až do druhej polovice 6. storočia pred Kr. Žiarový hrob z mohyly 1 z Bírsešti A. Vulpe datuje na základe železného meča s anténovitou hlavicom typu Bírsešti, podobne ako Ju. B. Polidovič až do druhej polovice 6. storočia pred Kr. (Vulpe 1990, 83 n.). K najstarším nálezom mimo územia Karpatскеj kotliny určite patrí kovanie z hrobu 12/1910 z pohrebiska v Olbii z prvej polovice 6. storočia pred Kr. (Polin 1987, 29, obr. 8: 19–34).³⁵ Zaradenie predmetného hrobu spolu so žiarovým hrobom 90 z Törökszentmiklós-Surján a kostrovým hrobom 40 z Chotína IA už do obdobia okolo polovice až druhej polovice 7. storočia pred Kr., ako sa domnieva A. Hellmuth (2007, 73 n., 83), je na základe argumentácie autorky neopodstatnené z nasledovných dôvodov. Prítomnosť dvoch materiálovo odlišných šupín z panciera (bronzových a železných) v rámci jedného nálezového celku nie je smerodajná pri jeho chronologickom zaradení do 7. storočia pred Kr. Bimetalické šupinové panciere v severopontskej oblasti síce nie sú také časté ako panciere zložené iba zo železných šupín, tieto však tu boli s rôznou intenzitou používané počas celého skýtskeho obdobia od 7. až do 3. storočia pred Kr., s jasným ťažiskom ich rozšírenia najmä v 5. storočí pred Kr. (Černenko 2006, 10, tab. 2). Hadovité záušnice vo VK nepatria k chronologicky citlivým nálezom, keďže sú doložené ako v hroboch zo staršieho (napríklad žiarový hrob 61 z Chotína IA: Dušek 1966, tab. XXXIX: 21–30 alebo žiarový hrob 74 z Chotína IB: Dušek 1966, tab. LIX: 1–14),³⁶ tak aj v hroboch z mladšieho časového úseku VK (bližšie u Kemenczei 2001–2002). Nenachádzame ich iba v tých hrobových celkoch VK, ktoré sú preukázateľne datované do druhej polovice 7. storočia pred Kr. V hrobe 90 Törökszentmiklós-Surján sa nevyskytli sklenené koráliky s vlnovkovitou výzdobou, ale podľa popisu v katalógovom spracovaní lokality (Csalog – Kisfaludi 1985, 315) ide o koráliky z keramickej hmoty hnedej farby bez chronologickej relevancie. Vzájomná kombinácia hrotov šípov so skrytou ako aj vysunutou tuľajkou v rámci jedného nálezového celku je spoľahlivo doložená aj v priebehu prvej polovice 6. storočia pred Kr., v Slovinsku dokonca aj neskôr (pozri časť tohto príspevku k hrotom šípov). V severopontsko-kaukazskej oblasti sú síce prvé, ale pre oba regióny jedinečné zubadlá typu Szentes-Vekerzug doložené už v polovici, resp. v druhej polovici 7. storočia pred Kr. (Smirnova 1998, obr. 11: 4; Galanina 1997, tab. 25: 346), tieto sú ale vo VK (tu predovšetkým na základe nálezov z pohrebiska Szentes-Vekerzug: Párducz 1952, 1954, 1955) a s ňou susediacich regiónoch (najmä kultúra Ferigile, halštatská kultúra slovinského Dolenjska a pohrebisko Szentlőrinc v Zadunajsku: Jerem 1968) spoľahlivo doložené aj v 5. storočí pred Kr. (Kemenczei 1985; Werner 1988; Vulpe 1990; Dular 2003). Pravdepodobne nepatrne mladší ako hrob 12 z Olbie je hrob 3 v mohyle 3 z pohrebiska Aksaj južne od Volgogradu. V hrobe nedospelého jedinca sa okrem predmetného kovania a hrotov šípov vyskytla iónska maľovaná amfora (D'jačenko – Mejb – Skripkin – Klepikov 1999, 108, obr. 5: 1, 2), na základe ktorej bolo pôvodné datovanie nálezového celku do druhej polovice 6. storočia pred Kr. nedávno prehodnotené zo strany viacerých ruských bádateľov, ktorí tak uvedený hrob radia už do prvej polovice 6. storočia pred Kr. (Kopylov 2002, 284; Petrenko et al. 2006, 395 n.). Po-

dobne sa k datovaniu vyjadril aj A. Ju. Alekseev, ktorý považuje kovanie z Aksaju za jeden z najstarších dokladov výskytu kovaní v tvare kríža v severopontskej oblasti (Alekseev 2003, 202). V danej súvislosti je potrebné poukázať aj na zarážajúcu podobnosť medzi kovaniami z Olbie a Aksaju, umocnenú prítomnosťou vrúbkovanej výzdoby v hornej časti zobáka vtákov, hlavičky ktorých tvoria bočné ramená kovaní. Rovnaká výzdoba je doložená iba na kovaní z Dugina a z Bírsešti. Kovanie z mohyly z Dugina z oblasti delty Donu patrí k najmladším nálezom svojho druhu a je rámcovo datované do 5. storočia pred Kr. (Kopylov 1992, 85 a 2000, 162).

Kovanie z kostrového hrobu 40 z Chotína IA môžeme s prihliadnutím na jeho výrazné podobnosti s kovaniami z Olbie a z Törökszentmiklós-Surján, ako aj na základe sprievodných nálezov (bronzové prevliečky konskej uzdy s dutou polgulovitou hlavicou: obr. 3: 2–3) datovať do prvej polovice 6. storočia pred Kr. Nálezy zo žiarového hrobu 17 z neúplne preskúmaného pohrebiska v Modranoch nie sú chronologicky citlivé (Dušek 1976, obr. 8: 5–7). S ohľadom na datovanie väčšiny kovaní variantu I1 z východného Maďarska a z Rumunska na jednej strane a najmladšieho hrobu 27 z predmetného pohrebiska, v inventári ktorého sa vyskytli dve neúplné spony s pásikovým lúčikom zo stupňa HaD3 (Dušek 1976, obr. 10: 14–15; Parzinger – Stegmann-Rajtár 1988, 174; Glunz 1997, 13), na strane druhej patrí hrob 17 rámcovo do druhej polovice 6. storočia, príp. do prvej štvrtiny 5. storočia pred Kr.

- *Variant I2*

Bočné ramená sú prelamovaním vytvarované do podoby značne štylizovanej postavy mačkovitej šelmy, zobrazenej z profilu. V stredovej časti je umiestnený motív „zvinutého zvierata“. Plastická výzdoba dlhšieho ramena má výslovne dekoratívny charakter a nie je možné ju bližšie špecifikovať. Variant I2 je doložený jedným kovaním z kostrového hrobu z 1934 zo Želiezoviec (Fettich 1934, tab. 13: 1–5; Kemenczei 2005, obr. 3: 1–5).

Celkovým prevedením výzdoby a vyhotovením bočných ramien sa kovanie zo Želiezoviec podstatne odlišuje od ostatných kovaní z Rumunska a z Ukrajiny. Najviac sa blíži kovaniam z Mezöľaku (Fettich 1934, tab. 9: 1; Kemenczei 1986, obr. 2: 4) a Budajenő (Párducz 1954, obr. 31: 1, Kemenczei 1986, obr. 2: 1). V ich prípade sú však prelamovaním zhotovené zoomorfné motívy na bočných ramenách, stredovej časti a na dlhšom ramene na rozdiel od Želiezoviec vypracované pomerne detailne a realisticky. Ju. B. Polidovič radí exempláre zo Želiezoviec a Mezöľaku ku kovaniam 1. skupiny/typ 4, ktorých bočné ramená kruhového tvaru sú zdobené postavou mačkovitej šelmy, pravdepodobne pantera, držiacej v pazúroch ďalšie zvieratá, pravdepodobne zajaca (scéna napádania). Ich výzdoba je síce plastická, ale nie prelamovaná. V stredovej časti je umiestnený identický motív ako na bočných ramenách. Dlhšie rameno je u väčšiny kovaní zdobené postavami mačkovitých šelmy, tieto sú umiestnené v radoch nad sebou a ich počet kolíše od troch do štyroch kusov (Polidovič 2000, 37, obr. 1: 4–9, 2: 7). Výnimkou sú iba kovanie z Teiuș, zdobené jednou postavou dravca (Vasiliev 1980, tab. 21: 1) a kovanie z Mezöľaku, zdobené postavou orla s rozťahnutými krídlami, napádajúceho zajaca a na opačnej strane je umiestnená postava mačkovitej šelmy (Kemenczei 1986, obr. 2: 4). Ďalšie nálezy týchto kovaní pochádzajú z Ukrajiny, kde sú najpočetnejším variantom kovaní v tvare kríža (Volkovcy – mohyla 2/1897: Il'inskaja 1968, obr. 37; Opišljanka: Kovpanenko 1967, obr. 47; Polidovič 2000, obr. 1: 7; Gusarka: Murzin 1977, obr. 2; kovanie z kolekcie Botkina, pochádzajúce z lesostepnej zóny: Polidovič 2000, obr. 1: 4). Kovania z Mezöľaku a Bu-

dajenô sú bez nálezových okolností, ktoré sú nejasné aj v prípade kovania z pohrebiska z Teiuş. Kovania typu 4 datuje Ju. B. Polidovič do druhej polovice 6. a do 5. storočia pred Kr., pričom charakter výzdoby podľa neho umožňuje zaradiť kovanie zo Źeliezoviec k chronologicky najmladším nálezom (Polidovič 2000, 36 nn., 44). Kovanie z Mezôlaku zo Zadunajska je doteraz najzápadnejšie doložené ozdobné kovanie tulca/gorytu v tvare kríža.

Typ II – geometricky zdobené kovania (3. skupina/typ 1/variant 1 podľa Polidoviča)

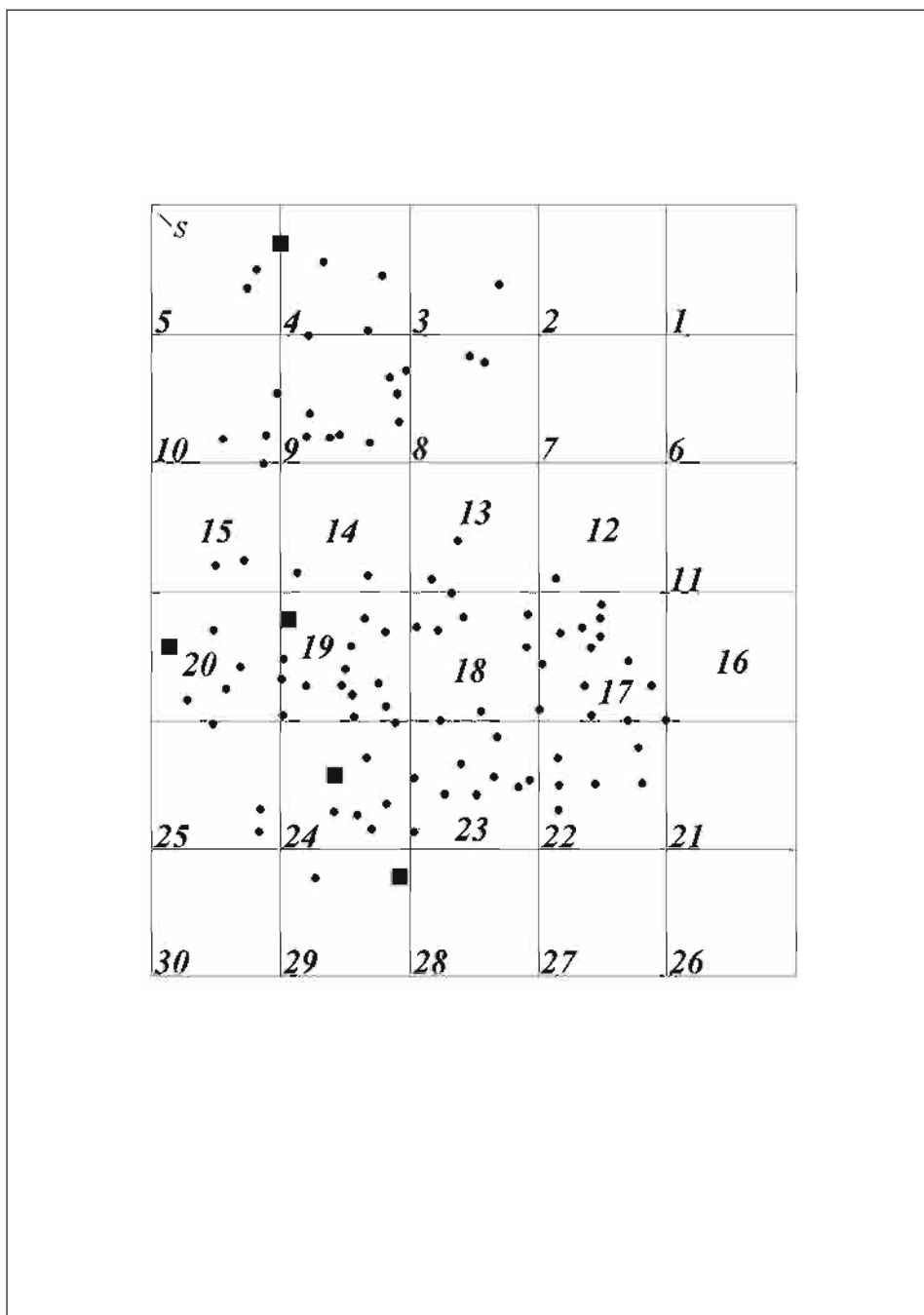
Kovania typu II sú výzdobne jednotné. Všetky ramená sú zdobené priečnymi ryhami. Bočné ramená sú na koncoch rozšírené do podoby kruhu, v strede ktorého sa nachádza pravidelný otvor, ktorého funkcia nie je známa. Kovania sú z vnútra duté a majú oblúkovitý prierez. Na juhozápadnom Slovensku sú doložené v žiarovom hrobe 87 z Chotína IA (obr. 2: 1) a v žiarovom hrobe 17 z Mane (Benadik 1983, tab. 2: 4).

Identické kovania sa vyskytli len v Maďarsku (Kemenczei 1986, obr. 8: 3, 4) a v Rumunsku (Madarş: Roska 1940, obr. 1; Băiţa – hrob 7: Vasiliev 1976, tab. 22: 1–3; Vulpe 1990, tab. 47: C9), pričom iba kostrový hrob 7 z Băiţa má známe nálezové okolnosti. Podľa Ju. B. Polidoviča zastupujú hladké, ako aj geometricky zdobené exempláre vo vývojovej línii ozdobných kovaní v tvare kríža mladšie typy, čo oprávňuje ich datovanie do 5. a 4. storočia pred Kr. (2000, 36, 44). Kovania typu II sú však spoľahlivo doložené už v druhej polovici 6. storočia pred Kr., čoho dokladom je kostrový hrob 7 z pohrebiska Băiţa, datovanie ktorého umožňuje sprievodný železný krátky meč typu Năneşti (Vulpe 1990, 56, pozn. 3; Kemenczei 2004, 95 n.).

Podobné časové zaradenie ako pri kovaní z hrobu 7 z Băiţa predpokladáme aj v prípade kovaní z Chotína IA a z Mane, ktoré tak radíme do druhej polovice 6. storočia pred Kr.³⁷ Uvedené datovanie sa javí ako odôvodnené nielen na základe identickej výzdoby na kovaniach, ale vo všetkých troch hroboch sú zastúpené aj rovnaké varianty hrotov šípov, a to v Băiţa a v Chotíne IA variant I3 (obr. 2: 4), ktorý je v Mani kombinovaný s variantom II2 (Benadik 1983, tab. 2: 3). Ďalším spoločným znakom výbavy uvedených hrobov je prítomnosť dvojkónickej väzy a železných nožov.

Funkcia kovaní v tvare kríža

Kovania v tvare kríža sú najčastejšie interpretované ako ozdobné súčasti tulcov na šípy. Pomocou ušíek na vnútornej strane boli pravdepodobne prevlečené cez remeň a následne zavesené na vonkajšej strane tulca/gorytu, kratšími ramena nadol. Správnosť tohto predpokladu, ako na to nedávno poukázala A. Hellmuth, potvrdzujú aj ikonografické pramene, presnejšie jeden z reliéfov apadány v Persepole z prelomu 6. a 5. storočia. (Hellmuth 2006, 88 n., obr. 62 a 2007, 68 n., obr. 2). Niektorí bádatelia, ako napríklad E. V. Černenko síce kovania v tvare kríža spájajú s ozdobnými kovaniami gorytov, ale v prípade niektorých ukrajinských lokalít pripúšťajú možnosť ich použitia ako ozdobných prevliečok konského postroja (Černenko 1981, 46, 50 nn.). Polyfunkčnosť týchto predmetov nevyklučuje ani T. Kemenczei, ktorý sa ale podobne ako J. Chochorowski viacej prikláňa k názoru, že patria k ozdobným súčastiam tulcov na šípy (Kemenczei 1986, 132). V hrobe v mohyle 2/1897 z Volkovcy z 5. storočia pred Kr. bolo zoomorfne zdobené kovanie v tvare kríža uložené medzi jednotlivými časťami konskej uzdy, pravdepodobne vo funkcii ozdoby remeňa medzi náčelníkom a nánosníkom (Il'inskaja 1968, 128, obr. 37). Podobnú funkciu nemôžeme vylúčiť ani v prípade kovania z Gusarky, kde sa

Obr. 9 Chotín IB. Plán pohřebiska s vyznačenými polohami hrobů, obsahujících hroty šípů (značka plný štvorec)

v porušenom hrobe, zapustenom do pláštia mohyly zo staršieho obdobia, vyskytli okrem hrotov šípov aj súčasti konského postroja (Murzin 1984, 30). V severopontskej oblasti sa liate alebo tepané pozdĺžne ozdobné prevliečky remeňa medzi náčelníkom a nánosníkom objavujú ako súčasť ohlávky konskej uzdy až v stredoskýtskom období, kedy ich výrazný nárast registrujeme najmä od polovice 6. storočia a následne boli používané až do neskoroskýtskeho obdobia (Kovpanenko – Bessonova – Skoryj 1989, 95). U niektorých kovaní z Karpatskej kotliny preto nemôžeme vylúčiť ich prípadne použitie ako ozdobných prevliečok ohlávky konskej uzdy. Z uvedeného dôvodu je preto potrebné si všímať, s akými typmi nálezov sú v jednotlivých hroboch doložené. Hroty šípov sú zastúpené v inventári väčšiny hrobov s kovami tak v ciembrudskej skupine (napríklad Băița), ako aj vo VK vo východnom Maďarsku (výnimkou je len Törökszentmiklós-Surján a Csanytelek-Tömörkényi-utca). Hroty šípov sa naproti tomu nevyskytli vo výbave niektorých hrobov z juhozápadného Slovenska, ako napríklad žiarový hrob 17 z Modran a kostrový hrob 40 z Chotína IA. Posledne spomenutý hrob však obsahoval súčasti konského postroja (zubadlo a dve identické prevliečky, obr. 3: 1–3), čo môže ukazovať na možné použitie kovania ako ozdoby ohlávky konskej uzdy.

Zhrnutie ku kovaniam tulcov na šípy

Podobne ako v prípade hrotov šípov sú na lokalitách VK z juhozápadného Slovenska zastúpené dve funkčne a morfológicky odlišné skupiny kovových nálezov tvoriacich súčasti tulcov na šípy. Zatiaľ čo sa ťažisko výskytu spevňovacích kovaní okrajov a dien tulcov nachádza v oblasti severozápadohalštatskej kultúry, sú ozdobné kovania tulcov/gorytov v tvare kríža charakteristické práve pre severokarpatský a východokarpatský región (VK, ciembrudská skupina a skupina Bírsești), a k niektorým z nich nachádzame paralely v stepnej a lesostepnej zóne severného Pričiernomoria. Zoomorfne zdobené exempláre (typ I) tvoria dve tretiny všetkých kovaní (23 exemplárov). Na celom území rozšírenia sa objavujú v približne rovnakom časovom úseku a k najstarším patria kovania z Mátraterenye, z Törökszentmiklós-Surján, z Chotína IA, z Ceglédu, z Olbie a Aksaju z prvej polovice 6. storočia pred Kr. V tejto súvislosti je pozoruhodné, že na severopontskú oblasť pripadá iba jedna tretina všetkých nálezov kovaní typu I (8 exemplárov). Táto skutočnosť je spôsobená tým, že ako ozdobné súčasti gorytov a tulcov na šípy sa tu uplatnili najmä rôzne tvarované a rôzne veľké plechové kovania z drahých kovov. Tie sú najčastejšie zdobené zoomorfne, v prípade mladších exemplárov aj antropomorfne. Na povrch gorytu/tulca boli upevňované pomocou nitov umiestnených v otvoroch pozdĺž okrajov (Černenko 1981, 29 nn.). Hoci nie je tvar krížových ozdobných kovaní pre severopontskú oblasť typický, ich výzdoba pozostáva z prvkov charakteristických práve pre výtvorné umenie skýtskej a jej príbuzných kultúr eurázijských nomádov. Kvantitatívne menšiu skupinu nálezov tvoria geometricky zdobené (typ II), ako aj hladké kovania, ktoré pochádzajú výlučne z Karpatskej kotliny (12 exemplárov). V severnom Pričiernomorí sa tieto kovania doposiaľ nevyskytli. Práve výskyt geometrickej výzdoby na niektorých kategóriách nálezov, akými sú napríklad rúčky jazdeckých bičiek – nagajok, kostené valcovité schránky na kozmetické prípravky, kostené puzdrá britiev a kostené obloženia rúčok bojových nožov, je jedným z lokálnych špecifik VK (Kozubová 2008, 71 n.).

Z východného Maďarska je známa malá skupina kovaní, ktoré nie sú zastúpené v nálezových celkoch na juhozápadnom Slovensku. S ohľadom na kombináciu výzdobných

motívov je jedinečné kovanie z kostrového hrobu z Mátraterenye (Fettich 1934, tab. 12: 1; Kemenczei 1986, obr. 3: 1), ktoré spolu s ojedinelým nálezom kovania zo Salonty v Sedmohradsku (Vasiliev 1980, tab. 21: 2; Polidovič 2000, 36, obr. 1: 2, 3) patrí, na základe bočných ramien v tvare realisticky stvárnených hláv koní medzi zoomorfne zdobené kovania typu I, resp. kovania 1. skupiny/typ 2 podľa Polidoviča.³⁸ Sprievodné kostené rozdeľovače remeňov konskej uzdy a fragment kostenej bočnice s koncom v tvare realisticky zobrazeného kopytka umožňujú predmetný hrob spoľahlivo zaradiť do prvej polovice 6. storočia pred Kr. (Kemenczei 1986, obr. 3: 2–4). A. Hellmuth (2007, 82) síce zdôvodňuje včasné chronologické zaradenie daného hrobového celku práve sprievodným nálezom dolného konca kostenej bočnice v tvare kopytka, tento typ bočnic však nie je typický výlučne pre včasnoskýtske obdobie, ale prežíva do prvej polovice až polovice 6. storočia pred Kr. (Polidovič 2004, 151). Značne štylizované hlavičky koní sa ako jeden z výzdobných motívov tzv. tráckeho zvieracieho štýlu objavujú na doštičkách v tvare svastiky alebo trojlístka z tráckych a gétskych lokalít z oblasti dolného toku Dunaja. Nakoľko tieto sú datované do 5. a 4. storočia pred Kr., sú výrazne mladšie ako kovanie z Mátraterenye.³⁹ Podobné doštičky sú ako súčasť konského postroja doložené aj v stepnej zóne Ukrajiny, kde sa sporadicky objavujú v kniežacích mohylách zo 4. storočia pred Kr. a kde sú interpretované ako doklad kontaktov medzi Skýtmi a Trákmi (napríklad Oguz: Fialko 1995, obr. 5, 10; Bratoljubovka: Kubyšev 1991, 138 nn., tab. 17, 18). Hoci sa zobrazenie koňa v repertoári motívov súdobých kultúr zo severopontskej oblasti uplatňuje nanajvýš zriedkavo, je výzdoba kovaní z Mátraterenye a zo Salonty doplnená niektorými motívami práve z okruhu skýtskeho zvieracieho štýlu, najmä schématicky stvárneným motívom „zvinutého zvierata“.⁴⁰ Kovaniu z Mátraterenye sa tvarovo najviac blížila doštička v tvare svastiky s jedným alebo dvoma uškami, príp. otvorom v strede zdobené hlavičkami koní z bohatých hrobov z Dolenjska, kde sú datované do horizontu spôn typu Certósa a do horizontu starších negauských prílb, čiže do stupňov HaD2–LtA (Dular 2003, 136, obr. 79B: 23–26; Križ 1997, 28, tab. 36: 6; Hencken 1978, 35, obr. 52d, 151d; Tecco Hvala – Dular – Kocuvan 2004, tab. 35: 15; Teržan 1976, tab. 38: 2, 3). Funkcia a pôvod týchto doštičiek vyrobených z cínu, olova alebo ich zliatiny nie je doteraz celkom jasná, podľa nás je ale nepravdepodobné, že patria k východným tzv. „skytoidným“ prvkom, nakoľko takéto predmety vo VK doložené nie sú a v severopontskej oblasti, kde majú trácky pôvod, sa objavujú až v 4. storočí pred Kr. (Kull 1997, 217 nn.; Teržan 1998, 529). Práve doštičky z horizontu starších negauských prílb sa tu v hrobových celkoch objavili v sprievode zubadiel typu Szentés-Vekerzug, príp. falér typu Magdalenska gora. Hladké liate kovanie s rovnými ramenami zo žiarového hrobu 17 z Csanyteleku-Tömörkényi-utca (3. skupina/typ 2 podľa Polidoviča) nie je možné na základe sprievodných nálezov bližšie datovať (Csallány – Párducz 1944–1945, tab. 32: 3; Kemenczei 1986, obr. 8: 1; Polidovič 2000, 37, obr. 3: 8, 9), jeho zaradenie do 5. storočia pred Kr. sa javí ako najpravdepodobnejšie.

V súvislosti s najstarším výskytom kovaní tulcov na šípy v Karpatskej kotline je potrebné poukázať ešte na dva špecifické kostené nálezy. Kostený predmet v tvare štylizovanej zvieracej postavy (koň ?) sa v hrobe 31 z Törökszentmiklós-Surján vyskytol v sprievode troch hrotov šípov so skrytou tuľajkou. Hoci jeho funkcia nie je doposiaľ celkom jasná, je na základe sprievodných nálezov veľmi pravdepodobné, že ide o ozdabu tulca na šípy (Csalog – Kisfaludi 1985, 311, 326, obr. 2: 13; Kemenczei 1986, 127, 132, obr. 6: 12).⁴¹ Identické zobrazenia zvierat sa nachádzajú na ozdobách konského postroja z mohyly 3 a 4 (výskum Šul'ca) z pohrebiska v Kelernese, ktoré patria do 3. fázy včasnoskýtskej

kultúry a sú datované do druhej polovice 7. storočia pred Kr. (Galanina 1997, 173 nn., 230 nn., tab. 20: 55–58; Kossack 1998, obr. 35: 1, 2, 9, 10; Medvedskaja 1992, 90 nn.; Alekseev 2003, 103 nn.). Podobne sú tvarované aj postavy zvierat na niektorých bronzových predmetoch označovaných ako „hrkálky“ alebo „štandarty“ (Stangenaufsätze) z lokality Gyöngyös, ktoré Kemenczei datuje na základe analógií na severnom Kaukaze do druhej polovice 7. storočia pred Kr. (Kemenczei 2004a, 179 nn., obr. 2: 3–5, 3: 1–3). Uvedené analógie umožňujú presnejšie chronologické zaradenie hrobu 31 z Törökszentmiklós-Surján do druhej polovice až záveru 7. storočia pred Kr. Datovanie jedinečného kosteného kovania tulca na šípy z hrobu 320 z Tiszalöku-Börtön (Scholtz 2006, obr. 5: 2, 7: 8) do druhej polovice, resp. záveru 7. storočia pred Kr. nepriamo umožňuje misa s jazykovými výčnelkami na okraji a krčah vyrobený na kruhu (Kozubová 2008, 73). K uvedenému kovaniu nenachádzame analógie ani vo VK, ani v okruhu pamiatok skýtskeho obdobia zo severopontsko-kaukazskej oblasti. Isté podobnosti s exemplárom z Tiszalöku vykazujú iba vyobrazenia zvierat na dvoch kostených hrebeňoch z lokality Gojti na severnom Kaukaze, a to schématickosť, prevedenie v kosti a ako doplnujúca výzdoba kruhové očká (Vinogradov 1972, obr. 7: 1, 2; Vol'naja 2002, obr. 19: 1). S určitostou ale môžeme povedať, že ide o domáci výrobok, čoho dokladom je aj geometrická výzdoba v podobe kruhových očiek pokrývajúca telo zvierat, ako aj dlhšie rameno kovania. Kostené kovanie v tvare kríža z jaskyne Szendrő nemá známe nálezové okolnosti (Kemenczei 1986, obr. 2: 2, 8: 2, 5). Pre Maďarsko a Rumunsko je príznačný značný výskyt kovanií bez známych nálezových okolností, iba malý počet kovanií pochádza z hrobových celkov. V prípade Maďarska ide väčšinou o ojedinelé hroby (výnimkou je iba Csanytelek-Tömörkényi-utca a Törökszentmiklós-Surján). Všetky kovania zo Slovenska sa naproti našli v hroboch, nejasné sú len nálezové okolnosti kovania zo Želiezovec (hrob ?).

S ohľadom na dobre datovateľné sprievodné nálezy niektorých kovových kovanií v tvare kríža z hrobových celkov VK môžeme konštatovať, že tie boli používané v priebehu celého 6. storočia pred Kr., pričom zoomorfne zdobené kovania sa vo svojom výskyte obmedzujú najmä na prvú a kovania s geometrickou výzdobou na druhú polovicu uvedeného storočia. V severnom Pričiernomorí je sporadické pretrvávanie kovanií do polovice 5. storočia pred Kr. príznačné najmä pre kovania 1. skupiny/typ 4 podľa Polidoviča. Týka sa to iba kovania z mohyly 2/1897 z Volkovcy, ktoré bolo použité vo funkcii ozdoby konského postroja (Il'inskaja 1968, 128, obr. 37). Uvedené datovanie nepriamo potvrdzuje aj ikonografický doklad existencie krížových kovanií tulcov/gorytov na šípy na kamennom reliéfe z apadány v Perzopolise z obdobia vlády Darea I (522 – 486 pred Kr.; Koch 1992, 125, obr. 85). V Rumunsku spadá výskyt kovanií v tvare kríža do druhej polovice 6. storočia pred Kr. V tejto súvislosti je potrebné podotknúť, že kovania tulcov na šípy boli vo VK používané už v druhej polovici/v závere 7. storočia pred Kr., o čom svedčia nielen obe vyššie spomenuté kostené kovania z Törökszentmiklós-Surján a Tiszalöku, ale aj nález úzkeho valcovitého viacnásobne profilovaného bronzového predmetu z hrobu B zo Sajószentpéter, slúžiaceho k uzatvoreniu príklopky tulca/gorytu východného typu (Kemenczei 1994, 90, obr. 5: 4). Paralely k uvedenému predmetu nachádzame v severnom Pričiernomorí a na Kaukaze, kde majú tieto súčasti tulcov/gorytov svoj pôvod (Dubovskaja 1997, 310; Ivantchik 2001, 23 n.).

V Karpatскеj kotline sa doposiaľ ani na jednej lokalite nezachovali organické zvyšky z tulcov na šípy, príp. gorytov, ktoré by umožňovali spoľahlivo rekonštruovať ich tvar a definovať mnohé prvky konštrukčných detailov. Výnimkou je žiarový hrob 7/1957 zo

Senca-Štrková kolónia, v ktorom sa pod hrotmi šípov usporiadaných v troch radoch našli nepatrné zvyšky pravdepodobne z koženého tulca (Pichlerová 1962, 74). Ani tie však neposkytujú dostatočné informácie o jeho celkovom tvare. Rovnaké rozmiestnenie hrotov šípov bolo zaznamenané na viacerých lokalitách zo severného Pričiernomoria, z ktorých sú pre posúdenie hrobu 7 zo Senca dôležité najmä tri hrobové celky, a to hrob 2 v mohyle 15 na pohrebisku Kup'evacha z prvej polovice 7. storočia pred Kr., hrob 1 v mohyle 15 na pohrebisku Olefirščina zo záveru 5. až začiatku 4. storočia pred Kr. a hrob v mohyle 6 na pohrebisku Pesočino z polovice až druhej polovice 4. storočia pred Kr. V prípade prvej lokality tvorilo 51 bronzových exemplárov usporiadaných v troch vrstvách nad sebou po 17 kusoch v každej súčasť tulca na šípy z brezovej kôry, ktorá bola z vonkajšej strany nafarbená na svetlomodro (Bojko – Berestnev 2001, 31 nn.). Naopak organické zvyšky zachované v druhom a treťom hrobe dokladajú prítomnosť tulca na šípy vyrobeného z dreva a následne potiahnutého kožou. V oboch prípadoch bolo väčšie množstvo hrotov šípov uložených v dvoch radoch hrotmi v jednom smere (Olefirščina: Kulatova et al. 1993, 37; Pesočino: Babenko 2005, 17 n., 161). Poloha hrotov šípov takto umožňuje stanoviť približné rozmery tulcov, ktoré dosahovali šírku od 8 – 12 až do 15 – 19 cm (Babenko 2005, 84). Aký materiál bol použitý pri výrobe tulca na šípy z hrobu 7 zo Senca sa síce určiť nepodarilo, ale na základe uvedených analógií sú pravdepodobné obe z možností. Isté je iba to, že tulec nebol zdobený kovami alebo inými ozdobami, ale nemožno vylúčiť výzdobu pomocou farby. V Karpatskej kotline nie sú doložené ani vyobrazenia týchto predmetov, ktoré sú naopak časté v severopontskej oblasti. Tu sú však na kamenných antropomorfných stélach, kovových nádobách a nášivkách na odev zobrazené výlučne iba goryty, zatiaľ čo o existencii tulcov na šípy sa dozvedáme iba prostredníctvom ich zriedkavo zachovaných organických zvyškov v hrobách (Ol'chovskij – Evdokimov 1994; Černenko 1981, 46 n.; Plešivenko 1991, 64 n., obr. 8: 4). Na základe jednak uvedených ikonografických prameňov, ako aj kovových častí gorytov vieme, že tieto mali jednotný tvar, ktorý si udržali počas celého skýtskeho obdobia a ktorý sa zhodoval s aj s tvarom gorytov vyobrazených na kamenných antropomorfných stélach z predskýtskeho obdobia (Černenko 1981, 63 nn.; Mozolevskij – Polin 2005, 330 nn.; Tončeva 1980, tab. 14). Nie je preto vylúčené, že rovnaký alebo podobný tvar ako „skýtske“ tulce/goryty mali tiež tulce/goryty VK a ciumbudskej skupiny, príp. skupiny Bírsešti.

Z územia VK nemáme spoľahlivo doložené žiadne časti lukov, ktoré sú nám naopak známe na základe niekoľkých hrobových celkoch zo severopontsko-kaukazského regiónu. Tu sa okrem kostených alebo parohových koncových obložení lukov, zdobených v zvernom štýle vyskytli aj ich ďalšie kostené detaily a detaily z parohoviny.⁴² Zvyšky lukov sa v hrobách naproti tomu zachovali iba výnimočne (Zimogor'je – mohyla 5/hrob 2: Dubovskaja 1985, 168, obr. 3; mohyla Tri Brata: Černenko 1981, obr. 1; Vodoslavovka – mohyla 8/hrob 4: Kuprij – Danilko 2004, 47 nn.). O tvare luku tzv. východného typu (reflexný luk) nás, podobne ako v prípade gorytov nepriamo informujú najmä kamenné antropomorfné stély s vyobrazením bojovníkov rozšírené na rozsiahlom priestranstve Eurázie (Ol'chovskij – Evdokimov 1994, obr. 28: 53; Wang Bo 2001), zmenšené bronzové modely lukov (Kozub 1973, obr. 1; Smirnov 1964, obr. 37: 1) a zobrazenia bojovníkov – lukostrelcov na kovových nádobách a ozdobných nášivkách zo severného Pričiernomoria (Černenko 1981, obr. 9, 63, 67, 79). Vyobrazenia lukostrelcov sú prostredníctvom výrokov tzv. situového umenia sporadicky doložené aj z niektorých oblastí halštatskej kultúry. V tomto smere je pozoruhodný najmä nález bronzového kovania opasku zo žiarového

hrobu 10 z mohyly na pohrebisku Molnik pri Ljubljane, na ktorom je o. i. vyobrazený aj lukostrelec strieľajúci z luku (Teržan 1998, 539, obr. 10). Ten je oblečený v dlhých nohaviciach, obutý do čižiem a na hlave má zahrotenú čapicu, čo sú typické zložky odevu eurázijských nomádov.⁴³ Jedinečnosť tohto nálezu podčiarkuje aj skutočnosť, že podobné vyobrazenia odevu stepných nomádov sa v halštatskej kultúre doposiaľ nevyskytli (Teržan 1998, 530).

Na základe analýzy hrobového inventára môžeme konštatovať, že zastúpenie kovania tulca v tvare kríža vo výbave hrobu demonštruje príslušnosť pochovaného jedinca k vysokej sociálnej a spoločenskej vrstve. Uvedené zistenie potvrdzuje nielen samotný hrobový inventár (ako napríklad spoluvýskyt vyššieho počtu hrotov šíпов, úderových zbraní v podobe železných čakanov, súčastí konského postroja, jazdeckých bičiek), ale aj úprava a rozmery hrovej jamy a v nemalej miere aj samotná zoomorfna výzdoba väčšiny analyzovaných kovaní tulcov na šípy. V jej prípade je pozoruhodná zreteľná spojitosť s militáriami a konským postrojom a tým aj s mužskou zložkou populácie VK (Kozubová 2008, 72).

POZNÁMKY

- ¹ Uvedená typológia sa zakladá najmä na detailnej analýze hrotov šíпов z Mel'gunovho kurganu; v tejto súvislosti je potrebné poznamenať, že aj napriek značným nedostatkom uvedenej práce, najmä čo sa týka chronologických otázok, nemôžeme ju z hľadiska typológie považovať za zastaranú, ako sa domnieva A. Hellmuth (2006a, 193).
- ² Absolútne datovanie jednotlivých chronologických skupín hrotov šíпов Polin (1987, 28 nn.) upravil najmä na základe nálezov z pohrebiska v Olbii a zo sídlisk v jej okolí, pričom pre VK sú dôležité predovšetkým jeho poznatky týkajúce sa 2. chronologickej skupiny, v ktorej sa po prvýkrát objavujú hroty šíпов so skrytou tuľajkou, a ktorú Polin (1987, 31) datuje už do 1. polovice 6. storočia pred Kr., zatiaľ čo Meljukova (1964, 21 a 2006, 29) ráta s prvým výskytom typologicky mladších hrotov šíпов v severopontskej oblasti až v 2. polovici 6. storočia pred Kr.; kriticky sa k predatovaniu chronologických skupín podľa Meljukovej zo strany Polina vyjadril najmä Alekseev (1991 a 2003).
- ³ Hoci Chochorowski (1985a, 91) poukázal na to, že niektoré hroty šíпов z lokalít VK nemajú ekvivalenty v typologickom členení Meljukovej, túto skutočnosť pri vypracovaní typologických radov nezohľadnil.
- ⁴ Do analýzy autorka zahrnula nálezy z rozsiahleho územia, zahŕňajúceho okrem Slovenska a Maďarska aj Poľsko, Čechy, Rakúsko, Slovinsko a Rumunsko a predmetné hroty šíпов označila ako variant II. 4. B. a, čiže ako trojkrídelkovité hroty šíпов so zahroteným oblúkovitým listom bez vysunutej tuľajky. Do tejto skupiny hrotov šíпов patria podľa nášho typologického členenia viaceré varianty najmä typu I.
- ⁵ Toto kritérium zohľadnil pri typologickom členení hrotov šíпов z nálezísk zo skýtskeho obdobia zo stredného Podonia aj Savčenko (2004, 178).
- ⁶ V odbornej literatúre v slovenskom jazyku sa používa dvojaké označenie pre daný typ tuľajky, a to skrytá alebo zasunutá tuľajka, nakoľko v oboch prípadoch ide o rovnocenné označenie, používame v danej práci pomenovanie skrytá tuľajka.
- ⁷ Říhovský (1996, tab. 28: 488, 489) medzi predmetné hroty šíпов so skrytou tuľajkou a s listom základného tvaru B, zodpovedajúci nášmu variantu I1, nesprávne zaradil aj exemplár s krátkou vysunutou tuľajkou a ďalší neúplný exemplár s listom „vežovitého“ tvaru z výšinného opevneného sídliska Křepice na južnej Morave.

- ⁸ Nie je vylúčené, že variant I2 bol vo východnom Maďarsku v skutočnosti zastúpený väčším počtom nálezov, kvalita ich publikovania ale zatiaľ neumožňuje tento názor spoľahlivo potvrdiť.
- ⁹ Ďalšia podobná misa pochádza z hrobu 2 z Michaloviec zo stupňa HaC2 podľa Teržan (1998, 515), resp. zo stupňa HaD3 podľa Miroššayovej (1987, 134).
- ¹⁰ Mohyla 491 z Makeevky patrí na základe gréckej luxusnej keramiky do obdobia okolo roku 500 pred Kr. (Alekseev 2003, 205).
- ¹¹ Tzv. východoalpské šálky s uškom vyťahnutým nad okraj a zdobeným dvomi rôzne tvarovanými rohatými výčnelkami, príp. výčnelkami v tvare zvieracích hlavičiek sa vo východoalpskej oblasti objavujú v priebehu celej neskorej doby halštatskej a prežívajú tu až do stupňa LtB (napr. Novo mesto-Kandija 4/3 z LtA: Knez 1986, tab. 37: 1; Dular 2003, 143 n. alebo Bučany – hrob 18 z LtB1: Bujna – Romsauer 1983, tab. 7: 9; Jerem 1981a, 208; Parzinger 1988, 106 n.; Metzner-Nebelsick 2002, 133 n.).
- ¹² Uvedené datovanie potvrdzujú aj železné závlačky na kolesá vozu, ktoré síce nie je možné priradiť ku konkrétnemu typu podľa Pare 1992 alebo Trachsel 2004, ale podobne tvarované súčasti vozov sa v západohalštatskej oblasti používali v priebehu celého stupňa HaC2 a na začiatku stupňa HaD1 (Djuknic' – Jovanovic' 1965, tab. 25: 1–4; Pare 1992, 152 n., 164, tab. 74C: 1, 2, 81: 6, 89A: 4, 93: 6, 111A: 3, 8–12, 111B: 1–5, 114A, 120: 3, 4, 121: 1–6; Trachsel 2004, 533 n.); s vozom súvisia aj ďalšie nálezy z predmetnej mohyly, a to súčasti oja, ku ktorým nachádzame paralely iba na pohrebisku Salamis na Cypre zo záveru 8. až záveru 7. storočia pred Kr., príp. na pohrebisku Kitzinger-Repperndorf v Nemecku zo stupňa HaD2/D3 (Djuknic' – Jovanovic' 1965, tab. 25: 9, 10; Ivantchik 2001, 36, obr. 18; Pare 1992, 164, 300, tab. 81: 2–5, 8).
- ¹³ Tento horizont reprezentujú: ojedinelý hrob z Pärjolteni zo záveru 6. až 1. polovice 5. storočia pred Kr. podľa Tkaciuk (1994, 225, obr. 4: 6), resp. zo začiatku 5. storočia pred Kr. podľa Meljukovej (1979, 144) a pohrebisko z Dănceni, kde nie je možné datovanie hrotov šípov variantu II2 užšie ohraničiť (Meljukova 1979, 144; Tkaciuk 1994, 228, obr. 5: 5, 13).
- ¹⁴ Rombický tvar listu Kruglik – mohyla 1 (Smirnova 1993, 199, obr. 2: 1); hroty s trojuholníkovým tvarom listu patria do 2. chronologickej skupiny podľa Meljukovej (1964, 22 n., tab. 7: A3, 7: B13, 7: O11), datovanej Polinom (1987, 31) na začiatok 6. až začiatok 5. storočia pred Kr.; hroty šípov s oválnym tvarom listu zo včasnoskýtskej mohyly 15 zo Stebleva v Porosí majú pôvod v južnej Sibíri, v Kazachstane a v strednej Ázii a patria podľa Kločko – Skorij (1993, 81, obr. 3: 10–13) a podľa Ivantchika (2001, 115) už do 8. storočia pred Kr., ako však dokladajú ich sporadické nálezy z dolného Povolžia, prežívali ešte v 2. polovici 6. a 1. polovici 5. storočia pred Kr. (Očir-Gorjaeva 1996, 45, 52, obr. 1).
- ¹⁵ Podľa Chochorowského (1985, 93) je možné výskyt hrotov typu IV ohraničiť 2. polovicou 6. až 1. polovicou 5. storočia pred Kr.
- ¹⁶ Zriedkavé nálezy kostených hrotov šípov s vysunutou tuľajkou pochádzajú iba zo severného Pričernomorja, kde sú datované do obdobia nálezových skupín Černogorovka a Novočerkassk a na začiatok včasnoskýtskeho obdobia (Šramko 1987, obr. 13: 9; Rolle – Murzin – Šramko 1991, 69; Daragan 2004, 128 nn., obr. 52: 2; Meljukova 1964, 10, tab. 1A: 1, 17; Terenožkin 1976, obr. 53: 12, 17, 18).
- ¹⁷ K výskytu kostených hrotov šípov v ďalších oblastiach Eurázie, napr. v Povolží a v Priuralí: Smirnov 1961, obr. 2: 2v, 3: 8a, 12: 3a; Očir-Gorjaeva 1996, 48, obr. 5; v Tuve (Aržan 1): Grjaznov 1980, 20 n., 55, obr. 11: 13; v Altaji (pazyrycká kultúra): Kubarev 1987, 69 nn., obr. 24 a 1991, 83 n., tab. 19: 13; v Minusinskej kotline (tagarská kultúra): Heidenreich 1990, 69 n.
- ¹⁸ V Povolží sú kostené exempláre charakteristické pre 1. typologicko-chronologickú skupinu hrotov šípov podľa Očir-Gorjaeva (1996, 48, 52 nn., obr. 5) z 2. polovice 6. a 1. polovice 5. storočia pred Kr., neskôr sa aj tu objavujú iba sporadicky.
- ¹⁹ Z 1. polovice 7. storočia pred Kr. okrem hrobu 2 z Teiuș aj hrob 9 z Cristești (Crișan 1974, obr. 2: 12, 14) a z 2. polovice 6. storočia pred Kr. hrob 7 z Băița (Vasiliev 1976, tab. 21); ostatné datovateľné nálezy patria do 2. polovice 7. a 1. polovice 6. storočia pred Kr.: Mărișelu (Marinescu 1984, obr. 7a, 9: 1a), Aiud (Vulpe 1984, obr. 3: 18–24; Vulpe 1990, tab. 44C: 2–8), Frata a Delenii (Vulpe

- 1990, tab. 44B: 9–25, 46B: 1–3), Ciumberud (Ferenczi 1965, obr. 8: 30–34); posledne ich spracovala Hellmuth (2006, 128 nn.), ale hrot z hrobu 7 zo Senca nie je v súpise lokalít uvedený.
- ²⁰ Stöllner (2002, 134) rozčlenil variant 1 na dva tvary: tvar bez tŕňa (tvar 2) a tvar s tŕňom (tvar 3/varianty 1 a 2).
- ²¹ Mapa rozšírenia všetkých troch variantov naposledy u Parzinger – Barth – Nekvasil (1995, 62, obr. 22: 1–3) a u Eckhardt (1996, 414, mapa 9), v oboch prípadoch je zoznam lokalít potrebné doplniť o mohyly 2 z Jalžabet pri Varaždine v Chorvátsku (Šimek 1998, obr. 11, 13: 1, 2, 4), o lokality z Potisia, ako aj o hrob 31 zo Szentlőrincu (Jerem 1968, obr. 24/31: 5)
- ²² V prípade násad uvádza Eckhardt (1991, 145) hrúbku 4–5 mm, naproti tomu mali násady z mohyly 2 zo skupiny mohýl „Tri brata“ hrúbku 3–6 mm (Bessonova 1973, 246).
- ²³ Zachované zvyšky drevených násad v tuľajkách niektorých hrotov šípov východného typu z Libny: hrob lukostrelca a Volavškova gomila 2/1894 – hrob d (Guštin 1976, tab. 57: 2, 60: 10) neumožňujú stanoviť celkovú dĺžku šípu.
- ²⁴ Za antropologické určenie sa týmto chceme poďakovať Mgr. Z. Miklíkovej z Archeologického ústavu SAV v Nitre.
- ²⁵ Na tomto mieste je potrebné podotknúť, že v prípade jedného hrotu šípu z mohyly 2 z Perebykovcy zo stredného Podnestria ide o exemplár s vysunutou tuľajkou, ktorá je odlomená (Smirnova 1993, 116, obr. 9: 12).
- ²⁶ Ešte skôr podobný názor vyslovil Romsauer (2004, 409).
- ²⁷ Ďalšie exempláre pochádzajú z porušených pohrebísk v Aiude a v Gímbaş (Vulpe 1984, obr. 8: 1, 7 a 1990, tab. 47B: 2–4) a z pohrebiska v Mărişelu (Marinescu 1984, obr. 12B: 1).
- ²⁸ Východný pôvod majú napr. niektoré bodné zbrane s rukoväťou (bližšie u Vulpe 1990) alebo čakany (Vulpe 1967, tab. 19: 19, 20), na kontakty s VK poukazujú najmä zubadlá typu Szentes-Vekerzug (Werner 1988).
- ²⁹ V priebehu 5. storočia pred Kr. tu môžeme sledovať výraznú tendenciu k predlžovaniu hrotu a zužovaniu základne (Machortych 1991, 51).
- ³⁰ „Hrob lukostrelca“ z Libny vykazuje znaky tulcov západného typu a preto nepatrí, ako sa nesprávne domnieva Teržan (1998, 529), k východným tzv. „skytoidným“ prvkom, a to aj napriek tomu, že hrobový inventár tvoril početný súbor hrotov šípov východného typu v kombinácii s bronzovými hrotmi nášho typu VI.
- ³¹ Výhrady voči datovaniu autorky uvádzame v kontexte s analýzou jednotlivých variantov.
- ³² Tzv. skýtskemu zvieraciemu štýlu ako osobitému systému znakov sa v tejto práci nevenujeme, z jeho motívov sa na kovaniach typu I uplatňuje najmä motív „zvinutého zvieraťa“, hlavičky orlov s veľkým zobákom, postavy mačkovitých šeliem zobrazené buď samostatne alebo v kombinácii s ďalším zvieraťom, ktoré držia v pazúroch (tzv. scéna napadnutia) a motív zajaca, ktorý naposledy komplexne spracovali Polidovič – Vol’ naja (2005, 1114 nn.); bližšie k skýtskemu zvernému štýlu napr. Polidovič 1994 a 2001; Perevodčikova 1994; Vol’ naja 2002; Očir-Gorjaeva 2005; Koroľkova 2006; Bogdanov 2006.
- ³³ Celková mapa s jednotlivými lokalitami u Hellmuth (2007, obr. 1) bez kosteného kovania z Tiszalöku-Börtön (Scholtz 2006, obr. 5: 2).
- ³⁴ Okolie Komáromu: značne štylizované zobáky orlov umiestnené nad sebou; v prípade Török-szentmiklós-Surján a Chotína IA nie je možné motív bližšie špecifikovať; Olbia: štyri hlavičky orlov zobrazené z profilu; Bírseşti: postavy troch mačkovitých šeliem zobrazených z profilu a umiestnených nad sebou; Ţelna: postava jedného mačkovitého dravca zobrazená z profilu a smerujúca doľava; Armăşoaia: tri hlavičky dravcov, pravdepodobne líšky alebo medveda, zobrazené spredu; v prípade kovania z Aksaj sa dlhšie rameno nezachovalo.
- ³⁵ Alekseev (2003, 202) radí predmetný hrob až do 2. polovice 6. storočia pred Kr.
- ³⁶ Datovanie uvedených hrobov z chotínskych pohrebísk do 1. polovice 6. storočia pred Kr. sa opiera predovšetkým o bronzové tyčinkové náramky kruhového prierezu, oblúk a konce ktorých sú zdobené priečnymi nevýraznými rebrami alebo skupinkami priečných nevýrazných rebier v praveľných odstupoch. Identické náramky sú v juhoapľskej a panónskej oblasti typické pre záver

- stupňa HaC2 a začiatok stupňa HaD1 (Teržan 1990, 61, tab. 61: 3–9; Romsauer 1996, 432).
- ³⁷ V hrobe 17 z Mane (Benadič 1983, tab. 2: 6) sa našiel takmer identický džbánok ako v hrobe 37 z Bučian (Bujna – Romsauer 1983, tab. 11: 13), ktorého datovanie sa opiera iba o datovanie hrobov z 1. fázy pochovávaní na pohrebisku z 2. štvrtiny 5. storočia pred Kr. (Parzinger 1988, 105 n.).
- ³⁸ Fragment kostenej doštičky z hrobu 2 zo Szentes-Vekerzugu patrí na základe výrazne naznačenej hrivy na šiji zvieratá pravdepodobne k hlavičke koňa (Párducz – Csallány 1944–1945, tab. 42: 5).
- ³⁹ Predmetné doštičky sa funkčne spájajú s ozdobami konského postroja a podľa Kull (1997, 213 nn., obr. 7: 6, 17, 8: 1) sú charakteristickou zložkou skupiny nálezov typu „Craiova“ z dolného toku Dunaja.
- ⁴⁰ V severopontskej oblasti sa celá postava koňa ako výzdobný motív sporadicky objavuje na ozdobných nášivkách a na prevliečkach konského postroja zo včasnorského obdobia. Celková kompozícia, ako napríklad hlava obrátená smerom k zadným končatinám alebo poloha končatín, zodpovedá ostatným zobrazeniam zvierat z uvedeného obdobia (jeleň, los, kozorožec, laň): Il'inskaja 1968, 25, tab. 2: 41, 42 a 1975, tab. 6: 12; Pogrebova – Raevskij 1992; zobrazenia postáv koní sú časté predovšetkým v tasmolínskej a pazyrckej kultúre (Bogdanov 2006); štylizácia jednotlivých motívov je príznačná najmä pre mladšie úseky vo vývojovej línii skýtsko-sibírskeho zverného štýlu.
- ⁴¹ Za kovanie tulca hovorí aj jeho dĺžka a dva kruhové otvory na zadnej časti tela zvieratá, na základe umiestnenia ktorých bola postava koňa na tulec upevnená hlavou nadol.
- ⁴² Koncové obloženia lukov patria do včasnorského obdobia (Černenko 1981, obr. 6, Maksimenko 1983, obr. 23: 6, 24: 9), iba exemplár z Volkovcy – mohyla 2/1897–1898 je z 5. storočia pred Kr. (Il'inskaja 1968, 49); koncové obloženia lukov v tvare hlavičky dravého vtáka, aké poznáme na základe ich konkrétnych nálezov z hrobov sú tu relatívne časté práve na antropomorfných kamenných stélach, tieto sú však mladšie ako konkrétne nálezy a patria s výnimkou stély z Ol'chovčiku (6. storočie) do 5. a 4. storočia pred Kr. (Ol'chovskij – Evdokimov 1994, obr. 8: 11, 16: 26, 34: 63, 48: 11, 55: 99, 70: 118, 71: 119, 76: 127).
- ⁴³ K odevu stepných Skýtov bližšie – Jacenko 2006; nohavice spolu s kaftanom, t. j. krátkym kabátom boli tiež nevyhnutnou súčasťou odevu včasných nomádov zo Strednej Ázie z obdobia pazyrckej kultúry (Polos'mak – Barkova 2005); v súvislosti s odevom lukostrelca vyobrazeného na opaskovom kovaní Moln'ka je potrebné podotknúť, že ten nie je oblečený do kaftanu.

LITERATÚRA

- ADÁMEK, F. 1961: Pravěké hradisko u Obrán. Brno.
- ALEXANDRESCU, P. 1990: Histria in archaischer Zeit. Konstanz.
- ALEKSEEV, A. Ju. 1991: Chronologija i chronografija pričernomorskoj Skifii. Arch. sbornik Gosudarstvennogo Ermitaža 31, s. 43–56.
- ALEKSEEV, A. Ju. 2003: Chronografija Evropejskoj Skifii VII – IV vekov do n. è. Sankt-Peterburg.
- ANDRASCHKO, F. M. 1991: Skythen auf Elephantine ? Ham. Beitr. Arch. 18, s. 217–230.
- AVILA, R. 1983: Bronzene Lanzen- und Pfeilspitzen der griechischen Spätbronzezeit. PBF V/1, München.
- BABENKO, L. I. 2005: Pesočinskij kurgannyj mogil'nik skifskogo vremeni. Char'kov.
- BALAŠA, G. 1959: Skýtske pohrebisko v Preselanoch nad Iplom. Slov. Arch. 8, s. 87–98.
- BALAŠA, G. 1960: Praveké osídlenie stredného Slovenska. Banská Bystrica.
- BELINSKIJ, A. B. – DUDAREV, S. L. 2001: K charakteristike nakonečnikov strel iz mogil'nika Klin-Jar III. In: Materialy po izučeniju istoriko-kul'turnogo nasledija Severnogo Kavkaza. Vypusk II. Moskva, s. 64–83.
- BENADIČ, B. 1983: Maňa. Keltisches Gräberfeld. Fundkatalog. Nitra.

- BENDE, L. 2001: Szkíta kori temető Algyón. Régészeti kutatások Magyarországon 2001, s. 63–78.
- BESSONOVA, S. S. 1973: Pogrebenie IV v. do n. è. iz Trech bratnego kurgana. In: Skifskie drevnosti. Kiev, s. 243–251.
- BESSONOVA, S. S. – SKORYJ, S. A. 2001: Motroninskoe gorodišče skifskoj èpochi. Kiev.
- BIEL, J. 1985: Der Keltenfürst von Hochdorf. Stuttgart.
- BOARDMAN, J. 1967: Excavations in Chios 1952 – 1955. Annu. British School Athens, Suppl. 6, London.
- BOGDANOV, E. S. 2006: Obraz chiščnika v plastičeskom iskusvte kočevych narodov Central'noj Azii (skifo-sibirskaja chudožestvennaja tradicija). Novosibirsk.
- BOJKO, Ju. N. – BERESTNEV, S. I. 2001: Pogrebenija VII – IV vv. do n. è. kurgannogo mogil'nika u s. Kup'evacha (Vorsklinskij region skifskogo vremeni). Char'kov.
- BRUJAKO, I. V. – TKAČUK, M. E. 1994: Bessarabija VII – I vv. do n. è. Cikl krosskulturnych dialogov. In: Problemy skifo-sarmatskoj archeologii Severnogo Pričernomor'ja. II. Zaporož'e, s. 27–31.
- BUJNA, J. – ROMSAUER, R. 1983: Späthallstatt- und frühlatènezeitliches Gräberfeld in Bučany. Slov. Arch. 31/2, s. 275–324.
- BUKOWSKI, Z. 1977: The Scythian influence in the area of Lusatian Culture. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdansk.
- CLAUSING, Ch. 1998: Zu Köchern der Urnenfelderzeit. Arch. Korrb. 28, s. 379–390.
- CRIȘAN, I. H. 1974: Siebenbürgen in der jüngeren Hallstattzeit (VI. – IV. v. u. Z.). In: Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa. Bratislava, s. 101–124.
- CSALOG, Zs. – KISFALUDI, J. 1985: Skythenzeitliches Gräberfeld in Törökszentmiklós-Surján-Újtelep. Acta Arch. Acad. Scien. Hungaricae 37, s. 307–344.
- ČAPLOVIČ, P. 1987: Orava v praveku, vo včasnej dobe dejinnej a na začiatku stredoveku. Martin.
- ČERNENKO, E. V. 1981: Skifskie lučniki. Kiev.
- ČERNENKO, E. V. 2006: Die Schutzwaffen der Skythen. PBF III/2, Stuttgart.
- ČUGUNOV, K. V. – PARZINGER, H. – NAGLER, A. 2003: Der skythische Fürstengrabhügel von Aržan 2 in Tuva. Vorbericht der russisch-deutschen Ausgrabungen 2000 – 2002. Eurasia Antiqua 9, s. 113–162.
- DARAGAN, M. N. 2004: Periodisierung und Chronologie der Siedlung Žabotin. Eurasia Antiqua 10, s. 55–146.
- D'JAČENKO, A. N. – MEJB, E. – SKRIPKIN, A. S. – KLEPIKOV, V. M. 1999: Archeologičeskie issledovanija v Volgo-Donskom meždureč'e. Nižnevolžskij archeologičeskij vestnik. Volgograd, s. 100–120.
- DJUKNIC', M. – JOVANOVIĆ, B. 1965: Illyrian Princely Necropolis at Atenica. Arch. Jugoslavica 7, Beograd, s. 1–35.
- DUBOVSKAJA, O. R. 1985: Pogrebenie lučnika rannego železnogo veka. Sovetskaja archeologija 2, s. 166–172.
- DUBOVSKAJA, O. R. 1997: Zur ethnischen und kulturellen Einordnung der „Novočerkassk-Gruppe“. Eurasia Antiqua 3, s. 277–328.
- DUDAREV, S. L. 1999: Vzaimootnoščšenija plemen Severnogo Kavkaza s kočevnikami Jugo-Vostočnoj Evropjy v predskifskuju èpochu (IX – pervaja polovica VII v. do n. è.). Armavir.
- DULAR, J. 2003: Die hallstattzeitlichen Nekropolen in Dolenjsko. Ljubljana.
- DUŠEK, M. 1966: Trakisches Gräberfeld der Hallstattzeit in Chotín. Bratislava.
- DUŠEK, S. 1976: Junghallstattzeitliches Gräberfeld in Modrany. Slov. Arch. 24/2, s. 397–420.
- DUŠEK, M. – DUŠEK, S. 1984: Smolence-Molpír. Befestigter Fürstensitz der Hallstattzeit. I. Nitra.
- DUŠEK, M. – DUŠEK, S. 1995: Smolence-Molpír. Befestigter Fürstensitz der Hallstattzeit. II. Nitra.
- ECKHARDT, H. 1991: Der schwirrende Tod – die Bogenwaffe der Skythen. In: R. Rolle – M. Müller-Wille – K. Schietzel (Hrsg.): Gold der Steppe. Archäologie der Ukraine. Ausstellungskat. Schleswig 1991 (Neumünster 1991), s. 143–149.
- ECKHARDT, H. 1996: Pfeil und Bogen. Eine archäologisch-technologischen Untersuchung zu ur-

- nenfelder- und hallstattzeitlichen Befunden. Espelkamp.
- EGG, M. 1985: Die hallstattzeitlichen Grabhügel von Siedelberg in Oberösterreich. *Jahrb. RGZM* 32, s. 264–322.
- ERLICH, V. R. 2007: Severo-Zapadnyj Kavkaz v načale železnogo veka. Moskva.
- FERENCZI, Št. 1965: Cimitriul „scitic“ de la Ciunbrud (Partea 1). *Acta Mus. Napocensis* 2, s. 77–105.
- FETTICH, N. 1934: Der skythische Fund von Gartschinowo. Budapest.
- FIALKO, E. E. 1987: Skifskie kurgany u s. Novoe. In: *Drevnejšie skotovody stepej juga Ukrainy*. Kiev, s. 171–186.
- FIALKO, E. F. 1995: Frakijsskaja uzda iz kurgana Oguz. *Rossijskaja archeologija* 1, 1995, s. 23–35.
- GALANINA, L. K. 1977: Skifskie drevnosti Podneprov'ja. Moskva.
- GALANINA, L. K. 1997: Die Kurgane von Kelermes. „Königsgräber“ der frühskythischer Zeit. *Stepenvölker Eurasiens I*. Moskva.
- GALÁNTA, M. 1986: The Scythian Age Cemetery at Csanytelek-Újhalastó. In: *Hallstatt-Kolloquium Veszprém 1984*, Budapest, s. 69–77.
- GLUNZ, B. 1997: Studien zu den Fibeln aus dem Gräberfeld von Hallstatt. Linz.
- GRAC, N. L. 1999: Nekropol' Nimfeja. Sankt-Peterburg.
- GRJAZNOV, M. P. 1980: Aržan. Carskij kurgan ranneskifskogo vremeni. Leningrad.
- GUŠTIN, M. 1976: Libna. Brežice.
- HANČAR, A. 1972: Die Bogenwaffe der Skythen. *Mitt. Anthr. Ges. Wien* 102, s. 3–24.
- HANNESTAD, L. 1996: Absolute Chronology: Greece and the Near East C. 1000 – 500 BS. *Acta Archaeologica, Supplementum* 1, København, s. 39–49.
- HEIDENREICH, H. 1990: Die sibirische Tagar-Kultur. Ein Beitrag zu den Minusinsk-Bronzen. *Kleine Schriften Vorgesch. Sem. Marburg* 32, Marburg.
- HELLEBRANT, M. 1996–1997: Muhi-Kocsmadomb, szkíta-kelta temető. *Arch. Ért.* s. 123–124, 125–159.
- HELLMUTH, A. 2006: Untersuchungen zu den sogenannten skythischen Pfeilspitzen aus der befestigten Höhensiedlung von Smolenice-Molpír. In: *Pfeilspitzen*. UPA 128, Bonn, s. 15–200.
- HELLMUTH, A. 2006a: Smolenice-Molpír im Licht skythischer Angriffe auf die hallstattzeitlichen Siedlungen nördlich und südlich der Mährischen Pforte. *Slov. Arch.* 54/2, s. 191–208.
- HELLMUTH, A. 2007: Zur Datierung der kreuzförmigen Goryt- und Bogentaschenbeschläge im Karpatenbecken. *Prähist. Zeitschr.* 82/2, s. 66–84.
- HENCKEN, H. 1978: The Iron Age Cemetery of Magdalenska gora in Slovenia. Harvard.
- HENNIG, H. 2001: Gräber der Hallstattzeit in Bayerisch-Schwaben. Stuttgart.
- HOPPE, M. 1983: Drei hallstattzeitliche Pfeilköcher aus Treuchtlingen-Schambach, Ldkr. Weissenburg-Gunzenhausen, Mittelfranken. *Arch. Korrb.* 13, s. 85–94.
- HORŇÁK, M. 2007: Príspevok k historickej interpretácii sklenených korálikov v severovýchodnoalpskej oblasti halštatskej kultúry a vo vekezkugskej kultúre. *Studia Historia Nitriensia* 13, s. 37–46.
- CHOCHOROWSKI, J. 1974: Bemerkungen über die Chronologie der Pfeilspitzen skythischen Typs im Nordteil von Mitteleuropa. *Prace archeologiczne* 18, Kraków, s. 161–180.
- CHOCHOROWSKI, J. 1985: Die Vekezug-Kultur. Charakteristik der Funde. *Prace archeologiczne* 36, Kraków.
- CHOCHOROWSKI, J. 1985a: Die Rolle der Vekezug-Kultur im Rahmen der skythischen Einflüsse in Mitteleuropa. *Prähist. Zeitschr.* 60, s. 204–271.
- CHOCHOROWSKI, J. 1998: Die Vekezug-Kultur und ihre östliche Beziehungen. In: B. Hänsel – J. Machnik (Hrsg.): *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe*. PAS 12, München, s. 473–491.
- CHROPOVSKÝ, B. 1969: Birituálne skýtsko-halštatské pohrebisko v Senci. *Štud. Zvesti AÚ SAV* 9, s. 131–140.
- IL'INSKAJA, V. A. 1973: Bronzovi nakonečniki stril takzvanogo žabotins'kogo i novočerkas'kogo tipiv. *Archeologija Kiev* 9, s. 13–26.

- IL'INSKAJA, V. A. 1968: Skif dneprovskogo lesostepnogo levoberežia. Kiev.
- IL'INSKAJA, V. A. 1975: Ranneskifskie kurgani baseina r. Tjasmin. Kiev.
- ITINA, M. A. – JABLONSKIJ, L. T. 1997: Saki nižnej Syrdar'ı (po materialam mogil'nika Južnyj Tagisken). Moskva.
- IVANTCHIK, A. I. 2001: Kimmerier und Skythen. Kulturhistorische und chronologische Probleme der Archäologie der osteuropäischen Steppen und Kaukasiens in vor- und frühskythischer Zeit. Moskau.
- JABLONSKIJ, L. T. 2006: Materialy dlja klassifikacii nakonečnikov strel rannesakskogo tipa (po nachodkam v Južnom Tagisken). In: Drevnosti skifskoj èpochi. Sbornik statej. Moskva, s. 277–298.
- JACENKO, S. A. 2006: Kostjum drevnej Evrazii (iranojazyčnye narody). Moskva.
- JEREM, E. 1968: The Late Iron Age Cemetery of Szentlőrinc. Acta Arch. Acad. Scien. Hungaricae 20, s. 159–208.
- JEREM, E. 1981: Südliche Beziehungen einiger hallstattzeitlichen Fundtypen Transdanubiens. In: Die ältere Eisenzeit in der Vojvodina und ihre Verbindungen mit anderen donauländischen und benachbarten Gebieten. Symposium Novi Sad 1979. Materijali 19, Novi Sad, s. 201–224.
- JEREM, E. 1981a: Zur Späthallstatt- und Frühlatènezeit in Transdanubien. In: Die Hallstattkultur. Symposium Steyr 1980. Linz, s. 105–136.
- KEMENCZEI, T. 1976: Früheisenzeitliche Keramikfunde von Nagyberki. Folia Arch. 27, s. 203–208.
- KEMENCZEI, T. 1985: Mitteleisenzeitliche Trensen von ostmitteleuropäischem Typ im Alföld. Folia Arch. 36, s. 43–66.
- KEMENCZEI, T. 1986: Mitteleisenzeitliche Köcherbeschläge aus dem Alföld. Folia Arch. 37, s. 117–136.
- KEMENCZEI, T. 1994: Pfeilspitzen von Frühskythentyp aus Ostungarn. Folia Arch. 43, s. 79–99.
- KEMENCZEI, T. 2000: Adatok a szkítakor kezdetének a kérdéséhez az Alföldön. Folia Arch. 48, s. 27–53.
- KEMENCZEI, T. 2001–2002: Beiträge zur Schmuckmode der Alföld-Gruppe skythischer Prägung. Folia Arch. 49–50, s. 29–73.
- KEMENCZEI, T. 2004: Bemerkungen zu den Fibeln der Skythenzeit. Commun. Arch. Hungariae 2004, s. 79–103.
- KEMENCZEI, T. 2004a: Zur Frage der skythischen Stangenaufsätze aus der Karpathenbecken. In: J. Chochorowski (Hrsg): Kimmerowie, Scytowie, Sarmaci. Księga poświęcona pamięci PROFESORA TADEUSZA SULIMIRSKIEGO. Kraków, s. 169–184.
- KEMENCZEI, T. 2005: Zu den östlichen Beziehungen der skythenzeitlichen Alföld-Gruppe. Commun. Arch. Hungariae 2005, s. 178–209.
- KISFALUDI, J. 2004: Szkíta kori temető a Nyáregyháza M5–4 autópályá nyomvonalában. Stud. Comitatus 28, s. 167–198.
- KLEEMANN, O. 1954: Die dreiflügeligen bronzenen Pfeilspitzen in Frankreich. Studie zur Verbreitung und historischen Aussage der bronzenen Pfeilspitzen. Akademie der Wissensch. und Lit. Mainz, Abhandlung der Geistes- und Sozialwissenschaftl. Klasse 4, Mainz.
- KLOČKO, V. I. 1973: Novye dannye o tipach skifskich gorytov i kolčannyh naborov VI v. do n. è. In: Novye issledovanija archeologičeskich pamjatnikov na Ukraine. Kiev, s. 47–54.
- KLOČKO, V. I. 1979: Nekotorye voprosy proischoždenija bronzovyh nakonečnikov strel Severnogo Pričernomor'ja VIII – VII vv. do n. è. In: Pamjatniki drevnich kul'tur Severnogo Pričernomor'ja. Kiev, s. 40–46.
- KLOČKO, V. I. – SKORYJ, S. A. 1993: Kurgan No 15 bilja Stebleva u Porossi. Archeologija Kiev 2, s. 71–84.
- KNEZ, T. 1986: Novo mesto I, Halštatski grobovi. Novo mesto.
- KOCH, H. 1992: Es kündet Dareios der König. Vom Leben im persischen Großreich. Mainz.
- KOPYLOV, V. P. 1992: Novye dannye o svjazjach naselenija del'ty Dona v V v. do n. è. Donskie drevnosti 1, s. 32–50.

- KOPYLOV, V. P. 2000: Naselenie del'ty Dona v V – IV vv. do n. é. In: Skify i sarmaty v VII – III vv. do n. é. Moskva, s. 157–166.
- KOPYLOV, V. P. 2002: Greko-varvarskie vzaimootnoščenija na Nižnem Donu. Istoriko-arheologičeskie issledovanija v g. Azove i na Nižnem Donu v 2001 g. 18, Azov, s. 282–290.
- KOROL'KOVA, E. F. 2006: Zvernyj stil' Evrazii. Iskusstvo plemen Nižnego Povolž'ja i Južnogo Priural'ja v skifskuju epochu (VII – IV vv. do n. é.). Problemy stilja i étnokul'turnoj prinadležnosti. Sankt-Peterburg.
- KOSSACK, G. 1983: Tli Grab 85. Bemerkungen zum Beginn des skythenzeitlichen Formenkreis im Kaukasus. In: Beiträge zur allgemeinen und vergleichenden. Archäologie 5, Bonn, s. 89–186.
- KOSSACK, G. 1986: Zaumzeug von Kelermes. In: Hallstat Kolloquium Veszprem 1984. Budapest, s. 125–139.
- KOSSACK, G. 1987: Von den Anfängen des skytho-iranischen Tierstils. In: L. Galanina – N. Grač – H.-J. Kellner – G. Kossack (Hrsg): Skythika. München, s. 24–86.
- KOSSACK, G. 1998: On the origin of the Scytho - Iranian animal style. In: Towards Translating the Past. Leidorf, s. 39–95.
- KOVALEV, N. V. – POLIN, S. V. 1991: Skifskie kurgany u s. Korneevka Zaporožskoj oblasti. In: Kurgany Stepnoj Skifii. Kiev, s. 33–53.
- KOVPANENKO, G. T. 1967: Plemena skifs'kogo času na Vorskli. Kiev.
- KOVPANENKO, G. T. – BESSONOVA, S. S. – SKORYJ, S. A. 1989: Pamjatniki skifskoj epochi Dneprovskogo Lesostepnogo Pravoberež'ja. Kiev.
- KOVPANENKO, G. T. – BESSONOVA, S. S. – SKORYJ, S. A. 1994: Novye pogrebenija rannego železnogo veka v Poros'e. In: Drevnosti Skifov. Sbornik statej. Kiev, s. 41–79.
- KOZENKOVA, V. I. 1982: Tipologija i chronologičeskaja klassifikacija predmetov kobanskoj kul'tury. Vostočnyj variant. Moskva.
- KOZENKOVA, V. I. 1989: Kobanskaja kul'tura. Zapadnyj variant. Moskva.
- KOZENKOVA, V. I. 1995: Oružie, voinskoe i konskoe charžaženie plemen kobanskoj kul'tury (sistemizacija i chronologija), zapadnyj variant. Moskva.
- KOZUB, Ju. I. 1973: Model' luka iz Olbii. In: Skifskie drevnosti. Kiev, s. 270–274.
- KOZUBOVÁ, A. 2008: Kostené valcovité predmety z pohrebísk vekežugskej kul'tury v severozápadnej časti Karpatskej kotliny. Zbor. SNM 102, Arch. 18, s. 49–94.
- KRIŽ, B. 1997: Novo mesto IV. Kapiteljska njiva – gomila II in gomila IV. Novo mesto.
- KROMER, K. 1959: Brezje. Ljubljana.
- KROMER, K. 1959a: Das Gräberfeld von Hallstatt. Firenze.
- KUBAREV, V. D. 1987: Kurgany Ulandryka. Novosibirsk.
- KUBAREV, V. D. 1991: Kurgany Justyda. Novosibirsk.
- KUBYŠEV et al. 1982 (Kubyšev, A. I. – Nikolova, A. V. – Polin, S. V.): Skifskie kurgany u s. L'vovo na Chersonščine. In: Drevnosti skifskoj epochi. Sbornik naučnyh trudov. Kiev, s. 131–148.
- KUBYŠEV, A. I. 1991: Der Bratoljubovka-Kurgan. Ham. Beitr. Arch. 18, s. 131–140.
- KULATOVA, I. N. et al. 1993 (Kulatova, I. N. – Lugovaja, L. N. – Suprunenko, A. B.): Kurgany skifskogo vremeni meždureč'ja Vorskly i Psla. Moskva – Poltava.
- KULL, B. 1997: Tod und Apotheose. Zur Ikonographie in Grab und Kunst der jüngeren Eisenzeit an der unteren Donau und ihrer Bedeutung für die Interpretation von „Prunkgräbern“. Ber. RGK 78, s. 200–413.
- KUPRIJ, S. A. – DANILKO, N. M. 2004: Konskie pogrebenija Vodoslavskogo mogil'nika. In: Vid Kimmerii do Sarmatii. Kiev, s. 46–48.
- LIBEROV, P. D. 1965: Pamjatniki skifskogo vremeni na srednem Donu. Moskva.
- MACHORTYCH, S. V. 1991: Skify na Severnom Kavkaze. Kiev.
- MAKSIMENKO, V. E. 1983: Savromaty i sarmaty na Nižnem Donu. Rostov.
- MALEEVA, Ju. N. 1991: Kurgan skifskogo vremeni u s. Myškovcy v bassejne r. Zbruč. In: Kurgany Stepnoj Skifii. Kiev, s. 122–130.
- MARINESCU, G. 1984: Die jüngere Hallstattzeit in Nordostsiebenbürgen. Dacia N. S. 28, s. 47–83.

- MEDEVDSKAJA, I. N. 1992: Periodizacija skifskoj archaiki i drevnij Vostok. Rossijskaja archeologija 3, s. 86–107.
- MEDVEDSKAJA, I. N. 1994: Zaključenie po diskussii. Rossijskaja archeologija 1, s. 123–133.
- MELJUKOVA, A. I. 1964: Vooruženie Skifov. Moskva.
- MELJUKOVA, A. I. 1979: Skifija i frakijiskij mir. Moskva.
- MELJUKOVA, A. I. 2006: Po povodu skifskich pochodov na territoriju Srednej Evropy. In: Drevnosti skifskoj épochi. Sbornik statej. Moskva, s. 25–40.
- METZNER-NEBELSICK, C. 2002: Der „Thrako–Kimmerische“ Formenkreis aus der Sicht der Urnenfelder- und Hallstattzeit im südöstlichen Pannonien. Rahden/Westf.
- MIROŠŠAYOVÁ, E. 1987: Problematika osídlenia východného Slovenska v dobe halštatskej. Slov. Arch. 35/1, s. 107–164.
- MIROŠŠAYOVÁ, E. 2003: K problematike tzv. skýtskych nálezov z regiónu Spiša. In: Epoca brązu i wczesna epoka żelaza w Karpatach polskich. Krosno, s. 357–378.
- MIROŠŠAYOVÁ, E. 2004: Nálezy z doby halštatskej vo východnej časti Slovenského krasu. In: Popelnicová pole a doba halštatská. Příspěvky z VIII. konference, České Budějovice 22. – 24. 9. 2004. České Budějovice, s. 351–364.
- MORINTZ, S. 1957: Săpăturile de la Bîrseşti. Materiale arheologice 3, s. 219–224.
- MOZOLEVSKIJ, B. N. – POLIN, S. V. 2005: Kurgany skifskogo Gerrosa IV v. do n. é (Babina, Vodjana i Soboleva mogily). Kiev.
- MÜLLER, R. 1993: Das Gräberfeld von Trotha und die „hallesche Kultur der frühen Eisenzeit. Ber. RGK 74, s. 413–443.
- MURZIN, V. Ju. 1977: Dva ranneskifskich kompleksa iz Zaporožskoj oblasti. In: Novye issledovanija archeologičeskich pamjatnikov na Ukraine. Kiev, s. 56–67.
- MURZIN, V. Ju. 1984: Skifskaja archaika Severnogo Pričernomor'ja. Kiev.
- NÉMETI, I. 1982: Das späthallstattzeitliche Gräberfeld von Sanislau. Dacia N. S. 26, s. 115–144.
- NEPPER M., I. 1968: Szkitakori leletek a Déri Múzeumból. Déri Múzeum Évkönyve 1966–1967, s. 53–65.
- NIŢU, A. 1953: Despre unele urme scitice în Moldova. Materiale arheologice 1, s. 3–6.
- NOVÁK, P. 1993: Část bronzové kokily na odlévání hrotů šípů. Arch. Rozhledy 45, s. 133–135.
- OČIR-GORJAEVA, M. A. 1996: Nakonečniki strel kočevnikov nižnego Povolž'ja. Rossijskaja archeologija 1, s. 41–54.
- OČIR-GORJAEVA, M. A. 2005: Pferdegesschirr aus Chošeutovo. Skythischer Tierstil an der Unteren Wolga. Mainz.
- OLÁH, E. – SZÉNANSZKY, J. 1982: Vaskori sírleletek rekonstrukciója (Csárdaszállás). Múzeum Műtárgyvédelem 10, s. 293–296.
- OL'CHOVSKIJ, V. S. – EVDOKIMOV, G. L. 1994: Skifskie izvajanija VII–III vv. do n. é. Moskva.
- PÁRDUCZ, M. 1943: A Cemetery of The Scythian Period in Békéscaba-Fényes. Arch. Ért. 3, s. 58–63.
- PÁRDUCZ, M. 1952: Le cimetiére hallstattien de Szentes-Vekerzug I. Acta Arch. Acad. Scien. Hungaricae 2, s. 141–169.
- PÁRDUCZ, M. 1954: Le cimetiére hallstattien de Szentes-Vekerzug II. Acta Arch. Acad. Scien. Hungaricae 4, s. 25–91.
- PÁRDUCZ, M. 1955: Le cimetiére hallstattien de Szentes-Vekerzug III. Acta Arch. Acad. Scien. Hungaricae 5, s. 1–22.
- PÁRDUCZ, N. 1965: Graves from The Scythian Age at Ártand. Acta Arch. Acad. Scien. Hungaricae 17, s. 137–231.
- PÁRDUCZ, M. 1966: The Scythian Age Cemetery at Tápiószéle. Acta Arch. Acad. Scien. Hungaricae 18, s. 35–80.
- PÁRDUCZ, M. – CSALLÁNY, G. 1944–1945: Szkitakori leletek a Szentesi múzeumban. Acta Arch. Acad. Scien. Hungaricae 19, s. 81–117.
- PÁRDUCZ, M. – LACZUS, G. 1969: The Scythian Age Cemetery at Vámosmikola. Acta Arch. Acad. Scien. Hungaricae 21, s. 217–234.

- PARE, Ch. F. E. 1992: Wagons and Wagon Graves of the Early Iron Age in Central Europe. Oxford Univ. Committee of Arch. Monogr. 35, Oxford.
- PAROVIC´-PEŠIKAN, M. 1988: Ojnohoja iz Atenice i grupa kljunastih krčaga u unutrašnjosti Balkana. *Starinar N. S.* 39, s. 35–59.
- PAROVIC´-PEŠIKAN, M. 1989–1990: Pečka Banja i importovana grčka keramika iz kneževskih grobnica. *Starinar N. S.* 40–41, s. 189–195.
- PARZINGER, H. 1989: Chronologie der Späthallstatt- und Frühlaténezeit. Studien zu Fundgruppen zwischen Mosel und Sava. Weinheim.
- PARZINGER, H. 1988–1989: Hallstattzeitliche Grabhügel bei Dobrnič. *Arh. Vest.* 39–40, s. 529–636.
- PARZINGER, H. 1991: Archäologisches zur Frage der Illyrier. *Ber. RGK* 72, s. 208–261.
- PARZINGER, H. 1993: Vettersfelde – Mundolsheim – Aspres-lès-Corps. Gedanken zu einem skythischen Fund im Lichte vergleichender Archäologie. In: A. Lang – H. Parzinger – H. Küster (Hrsg.): *Kulturen zwischen Ost und West. Georg Kossack zum 70. Geburtstag.* Berlin, s. 203–237.
- PARZINGER, H. 1993a: Zum Ende der westlichen Lausitzer Kultur – Kulturverhältnisse zwischen Elbe und Warthe während des 5. vorchristlichen Jahrhunderts. *Ber. RGK* 74, s. 503–528.
- PARZINGER, H. – BARTH, F. E. – NEKVASIL, J. 1995: Die Býčí skála-Höhle. Römisch-Germanische Forschungen 54, Mainz.
- PARZINGER, H. – STEGMANN-RAJTÁR, S. 1988: Smolenice-Molpír und der Beginn skythischer Sachkultur in der Slowakei. *Prähist. Zeitschr.* 63/2, s. 162–178.
- PATAY, P. 1955: Szkíta leletek a nógrádi dombvidéken. *Folia Arch.* 7, s. 61–74.
- PATAY, P. 1961: Az Alsótelekesi vaskori temető. *Folia Arch.* 13, s. 27–48.
- PATAY, P. 1962: Újabb ástás az Alsótelekesi vaskoria temetőben. *Folia Arch.* 14, s. 13–19.
- PATAY, P. – KISS, B. Z. 2001–2002: Az Alsótelekes-Dolinkai szkítakori temető közöletlen síjai (az 1962. és 1964. évi feltárás eredményei). *Folia Arch.* 49–50, s. 79–14.
- PAULI, L. 1978: Der Dürrnberg bei Hallein III. Auswertung der Grabfunde. München.
- PEREVODČIKOVA, E. V. 1994: Jazyk zverinych obrazov. Očerki iskusstva evrazijskich stepej skifskoj épochi. Moskva.
- PETRENKO, V. G. 1967: Pravoberežie srednego Pridneprov´ja. Moskva.
- PETRENKO, V. G. 2006: Krasnoznamenckij mogil´nik. Elitnye kurgany ranneskifskoj épochi na Severnom Kavkaze. Moskva.
- PETRENKO et al. 2006 (Petrenko V. G. – Maslov, V. E. – Kantorovič, A. R.): Pogrebenija podrostkov v mogil´nike Novozavedennoe – II. In: *Drevnosti skifskoj épochi. Sbornik statej.* Moskva, s. 388–423.
- PICHLEROVÁ, M. 1962: Skýtsko-halštatské pohrebisko v Senci. *Zborník FFUK* 56, s. 70–84.
- PICHLEROVÁ, M. 1969: Nové Košariská. Kniežacie mohyly zo staršej doby železnej. Bratislava.
- PIOTROVSKIJ, B. 1950: Karmir Blur I. Jerevan.
- PIOTROVSKIJ, B. 1952: Karmir Blur II. Jerevan.
- PLEŠIVENKO, A. G. 1991: Skifskij kurgan u Belozerskogo limana. In: *Kurgany stepnoj Skifii.* Kiev, s. 53–72.
- PODBORSKÝ, V. 1970: Mähren in der Spätbronzezeit und an der Schwelle der Eisenzeit. Brno.
- POGREBOVA, M. N. – RAEVSKIJ, D. S. 1992: Rannije skify i drevnij Vostok. K istorii stanovlenija skifskoj kul´tury. Moskva.
- POLIDOVIČ, Ju. B. 1994: O motive svernuvšegosja čiščnika v skifskom „zverinom stile“. *Rossijskaja archeologija* 4, s. 63–78.
- POLIDOVIČ, Ju. B. 2000: Skifs´ki chrestopodibni bljachi. *Archeologija Kiev* 1, s. 35–48.
- POLIDOVIČ, Ju. B. 2001: K istokam skifskogo iskusstva: proischoždenie motiva svernuvšegosja čiščnika. *Rossijskaja archeologija* 3, s. 25–34.
- POLIDOVIČ, Ju. B. 2004: Zoomorfno oformlennye psalii kak fenomen skifskoj épochi. In: *Psalii. Elementy uprjažki i konskogo snarjaženija v drevnosti.* Doneck, s. 143–165.
- POLIDOVIČ, Ju. B. – VOL´NAJA, G. N. 2005: Obraz zajca v skifskom iskusstve. In: *Drevnosti*

- Evrázii: ot rannej bronzy do rannego srednevekov'ja. Pamjati V. S. Ol'chovskogo. Moskva, s. 415–436.
- POLIN, S. V. 1987: Chronologija rann'oskifskich pam'jatok. Archeologija Kiev 59, s. 17–36.
- POLIN, S. V. 1998: O chronologii ranneskifskoj kul'tury (po I. N. Medvedskoj). Rossijskaja archeologija 4, s. 50–63.
- POLOS'MAK, N. V. – BARKOVA, L. L. 2005: Kostjum a tekstil' pazyrykcev Altaja (IV – III vv. do n. è). Novosibirsk.
- POPESCU, E. – VULPE, A. 1992: Necropola de tip Ferigile de la Rudeni, jud. Argeş. Materiale şi cercetari archeologice 17, s. 109–113.
- PUZIKOVA, A. I. 2001: Kurgannye mogil'niki skifskogo vremeni Srednego Podon'ja. Moskva.
- RAU, P. 1929: Die Gräber der frühen Eisenzeit im unteren Wolgagebiet. Pokrovsk..
- REIM, H. 1990: Hallstattforschungen im Vorland der Schwäbischen Alb bei Balingen, Zollernalbkreis (Baden-Württemberg). Kölner Jahrb. Vor- u. Frühgesch. 23, s. 721–735.
- REINECKE, P. 1897: Magyarországi Skytha régiségek. Arch. Ért. 17, s. 1–27.
- ROLLE, R. – MURZIN, V. Ju. – ŠRAMKO, B. A. 1991: Das Burgwallsystem von Bel'sk (Ukraine). Eine frühe stadtartige Anlage im skythischen Landesinnern. Ham. Beitr. Arch., 18, s. 57–84.
- ROLLE, R. – MURZIN, V. Ju. – ALEKSEEV, A. Ju. 1998: Königskurgan Čertomlyk. Ein skythischer Grabhügel des 4. vorchristlichen Jahrhunderts. Ham. Forsch. Arch. 1, Mainz.
- ROMSAUER, P. 1993: Nové nálezy vekeřzugskej skupiny z Nitry. Slov. Arch. 41/1, s. 5–39.
- ROMSAUER, P. 1996: Bemerkungen zur SpätHallstattzeit im Nordostalpenraum. In: E. Jerem – A. Lippert (Hrsg.): Die Osthallstattkultur. Budapest, s. 431–444.
- ROMSAUER, P. 2004: Fragment kokily na odlievanie hrotov šípov skytskeho typu zo Smoleníc. In: J. Batora – V. Furmánek – L. Veliačik (Hrsg.): Einflüsse und Kontakte alteuropäischer Kulturen. Festschrift für Jozef Vladár zum 70. Geburtstag. Nitra, s. 401–412.
- ROSKA, M. 1940: A mezőmadarasi skytha bronz tegeztartó. Arch. Ért. 1, 1940, s. 23–27.
- ŘÍHOVSKÝ, J. 1996: Die Lanzen-, Speer- und Pfeilspitzen in Mähren. PBF V/2, Stuttgart.
- SANZ, F. Q. 1997: El armamento ibérico. Estudio tipológico, geográfico, funcional, social y simbólico de las armas en la cultura ibérica (siglos VI-I a. C.). Montagnac.
- SAVČENKO, E. I. 2004: Vooruženie i predmety snarjaženija naselenija skifskogo vremeni na Srednem Donu. In: Archeologija Srednego Dona v skifskuju epochu: trudy Donskoj (b. Potudanskoj) archeologičeskoj ekspedicii IA RAN. Sbornik statej. Moskva, s. 151–277.
- SCHOLTZ, R.. 2006: Szkíta kori település- és temetőrészet Tiszalök határában. Régészeti kutatások Magyarországon 2006, s. 53–65.
- SIEPEN, M. 2005: Der hallstattzeitliche Arm- und Beinschmuck in Österreich. PBF X/6, Stuttgart.
- SIEVERS, S. 1984: Die Kleinfunde der Heuneburg. Die Funde aus den Grabungen von 1950 – 1979. Heuneburgstudien V, RGF 42, Mainz.
- SKORYJ, S. A. 1997: Steblev: skifskij mogil'nik v Poros'e. Kiev.
- SKORYJ, S. A. – CHOCHOROWSKI, J. 2004: Motroninskij proekt ukrainskich i pol'skich archeologov. In: Vid Kimmerii do Sarmatii, Kiev, s. 75–79.
- SKUDNOVA, V. M. 1988: Archaičeskij nekropol' Olbii. Leningrad.
- SMIRNOV, K. F. 1961: Vooruženije savromatov. Moskva.
- SMIRNOVA, G. I. 1993: Pamjatniki srednego Podnestrov'ja v chronologičeskoj scheme ranneskifskoj kul'tury. Rossijskaja archeologija 2, s. 101–118.
- SMIRNOVA, G. I. 1998: Ostkarpatenregion zur Vorskythen- und Skythenzeit und die osteuropäischen Steppen: Kontakte und Migrationen. In: B. Hänsel – J. Machnik (Hrsg.): Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. PAS 12, München, s. 451–465.
- SMIRNOV, K. F. 1964: Savromaty. Moskva.
- SMIRNOV, K. F. – PETRENKO, V. G. 1963: Savromaty Povolž'ja i južnogo Priural'ja. Moskva.
- SREJOVIC', D. 1989–1990: Tribalski grobovi z Ljuljacima. Starinar 40–41, s. 141–153.
- STEGMANN-RAJTÁR, S. 1992: Spätbronze- und früheisenzeitliche Fundgruppen des mittleren Donaugebiet. Ber. RGK 73, s. 32–210.

- STEGMANN-RAJTÁR, S. 1992a: Grabfunde der älteren Hallstattzeit aus Südmähren. Košice.
- STEGMANN-RAJTÁR, S.: Bronzové hroty šípov z doby halštatskej z hradiska Žibrica. Štud. Zvesti AÚ SAV 35, s. 45–52.
- STÖLLNER, T. 2002: Die Hallstattzeit und der Beginn der Laténezeit im Inn-Salzach-Raum. Auswertung. Innsbruck.
- STUDENÍKOVÁ, E. 1987: Kultúrne kontakty juhozápadného Slovenska v dobe halštatskej. Kandidátska dizertačná práca. Nitra.
- SUBBOTIN et al. 1992 (Subbotin, L. V. – Ostroverchov, A. S. – Ochotnikov, S. B. – Redina, E. F.): Skifskie drevnosti Dnestro-Dunajskogo meždureč'ja. Kiev.
- ŠEVČENKO, N. P. 1987: Novye pamjatniki rannego železnogo veka na juge Ukrajiny. In: Drevnejšie skotovody stepej juga Ukrainy. Kiev, s. 141–148.
- ŠILOV, V. P. – OČIR-GORJAEVA, M. A. 1997: Kurgany skifskoj épochi iz mogil'nikov Aksenovskij I–II. In: Pamjatniki predskifskogo i skifskogo vremeni na juge Vostočnoj Evropy. MIAR 1. Moskva, s. 127–152.
- ŠIMEK, M. 1998: Ein Grabhügel mit Pferdebestattung bei Jalžabet, Kroatien. In: B. Hänsel – J. Machnik (Hrsg.): Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. PAS 12, München, s. 493–510.
- ŠRAMKO, B. A. 1987: Bel'skoe gorodišče skifskoj épochi (Gorod Gelon). Kiev.
- ŠRAMKO, B. A. 1999: K voprosu o bronzolitejnomo proizvodstve v Skifii. In: Evrazijskie drevnosti. Moskva, s. 318–324.
- TECCO HVALA, S. – DULAR, J. – KOCUVAN, E.: Železnodobne gomile na Magdalenski gori. Katalogi in monografije 36, Ljubljana.
- TELEAGA, E. – ZIRRA, V. 2003: Die Nekropole des 6. – 1. Jhs. v. Chr. von Istria Bent bei Histria. Leidorf.
- TERENOŽKIN, A. I. 1976: Kimmerijci. Kiev.
- TERŽAN, B. 1974: Halštatske gomile iz Brusnic na Dolenskem. Varia arch. Posavski muzej Brežice 1, s. 31–66.
- TERŽAN, B. 1976: Certoška spona. Arh. Vest. 27, s. 317–536.
- TERŽAN, B. 1990: The Early Iron Age in Slovenian Styria. Ljubljana.
- TERŽAN, B. 1998: Auswirkungen des skythisch geprägten Kulturkreises auf die hallstattzeitlichen Kulturgruppen Pannoniens und des Ostalpenraumes. In: B. Hänsel – J. Machnik (Hrsg.): Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. PAS 12, München, s. 511–560.
- TKACIUK, M. 1994: Manifestările culturale din sec. V. – I. a Chr. Thraco Dacica 15/1–2, s. 215–256.
- TONČEVA, G. 1980: Necropole tumulaire pres du village Belogradec du VIe s. av. n. ere. Thracia 5, s. 5–52.
- TRACHSEL, M. 2004: Untersuchungen zur relativen und absoluten Chronologie der Hallstattzeit. UPA 104, Bonn.
- VAL'ČAK, S. B. 2006: Kompleks vpusknogo pogrebenija „A“, kol'čannyj nabor iz kurgana Malaja Cimbalka i ich mesto v chronologii predskifskogo perioda. In: Drevnosti skifskoj épochi. Sbornik statej. Moskva, s. 262–276.
- VASILIEV, V. 1975: Die Zeitstellung und kulturell-etnische Bedeutung der skythischen Pfeilspitzen im Karpatenbecken. Studii și Comunicări 19, 1975, s. 35–47.
- VASILIEV, V. 1976: Necropola de la Băița și problemele tracizării enclavei scitice din Transilvania. Marisia 6, s. 49–87.
- VASILIEV, V. 1980: Sçitii și agatirși pe teritoriul României. Cluj – Napoca.
- VASILIEV, V. – MOGA, V. 1982: Aplica scitică de tolbă de la Țelna (Com. Ighiu, Jud. Alba). Apulum 20, s. 75–80.
- VASILIEV, V. – BADEA, A. – MAN, I. 1973: Două nol morminte scitice descoperite la TEIUȘ. Sargetia 10, s. 27–43.
- VENCLOVÁ, N. 1990: Prehistoric Glas in Bohemia. Prag.
- VINOGRADOV, V. B. 1972: Central'nyj i Severo-Vostočnyj Kavkaz v skifskoe vremja. Groznyj.

- VOL'NAJA, G. N. 2002: Prikladnoe iskusstvo naselenija Pritereč'ja seređiny I tysjačeletija do n. è. Vladikavkaz.
- VULPE, A. 1967: Necropola hallstattiană de la Ferigile. București.
- VULPE, A. 1984: Descoperile hallstattiene din zona Auidului. *Thraco-Dacica* 5, s. 36–63.
- VULPE, A. 1990: Die Kurzschwerter, Dolche und Streitmesser der Hallstattzeit in Rumänien. PBF VI/9, München.
- WANG BO 2001: Hirschsteine in Xinjiang. *Eurasia Antiqua* 7, s. 205–232.
- WEGNER, G. 1978: Ein Grab der jüngeren Hallstattzeit mit Köcher und Pfeilen aus Kleinostheim, Ldkr. Ascheffenburg. *Germania* 56/1, s. 94–124.
- WERNER, W. M. 1988: Eisenzeitliche Trensen an der unteren und mittleren Donau. PBF XVI/4, München.
- YALÇIKLI, D. 2006: Eisenzeitliche Pfeilspitzen aus Anatolien. In: Pfeilspitzen. UPA 128, Bonn, s. 211–303.

FERNWAFFEN AUS GRÄBERFELDERN DER VEKERZUG-KULTUR IN DER SÜDWESTSLOWAKEI

ANITA KOZUBOVÁ

Die Pfeilspitzen aus der Südwestslowakei bilden eine typologisch verschiedenartige und gleichzeitig die frequentiertste Kategorie von Waffen. Sie umschließen auch solche Typen, deren höchste Verbreitungsdichte in verschiedenen Kulturgebieten erfasst werden kann. Deswegen können wir sie hinsichtlich der Herkunft in zwei Hauptgruppen mit mehreren Typen und Varianten aufteilen: Pfeilspitzen von östlichem, sog. skythischem Typ (Typen I–V) und Pfeilspitzen von westlichem Typ, deren Verbreitungsschwerpunkt im Gebiet der Hallstattkultur liegt (Typ VI). Die Pfeilspitzen der beiden Gruppen unterscheiden sich voneinander nicht nur in ihrer Herkunft bzw. in dem Schwerpunkt ihres Vorkommens, sondern auch in der Gesamtform, in der Art von Befestigung auf dem Holzschaft und in der abweichenden Herstellungstechnologie.

Mit typologischer und chronologischer Entwicklung der **Pfeilspitzen östlicher Herkunft (Typen I–V)** befassten sich mehrere russische und europäische Forscher, doch bis heute akzeptiert und verwendet man am meisten die Klassifikation von A. I. Meljukova aus dem Jahre 1964. Aus typologischer Sicht ist die angeführte Arbeit nur teilweise anwendbar, vor allem bei den mitteleuropäischen Funden, denn die Kulturentwicklung in dieser Region zur Zeit der Hallstattkultur verlief in vielen Aspekten anders als in den Regionen östlich davon. Im Fall der Pfeilspitzen östlicher Herkunft aus mitteleuropäischen Fundstellen erkennen die meisten Forscher rahmenhaft zwei Gruppen, die vor allem den chronologischen Aspekt widerspiegeln: zweiflügelige, dreiflügelige und dreikantige Spitzen mit äußerer Schäftungstülle mit oder ohne Widerhaken als Repräsentanten des älteren Typs und dreiflügelige und dreikantige Spitzen ohne äußere Schäftungstülle als Vertreter des jüngeren Typs. In diesem Zusammenhang ist es aber zu bemerken, dass der obengenannte chronologische Aspekt nur im Fall der mitteleuropäischen Fundstellen begründet und korrekt ist; für die

östlich liegenden Regionen kann man es nicht anwenden. Die Pfeilspitzen mit äußerer Schäftungstülle sind im nordpontischen Gebiet bis zum ausgehenden 4. Jahrhundert v. Chr. verbreitet, doch in der Gesamtausführung unterscheiden sich diese chronologisch jüngeren Typen von den älteren aus der frühskythischen Periode vor allem in ihrem langen schmalen Blatt, typisch für die Pfeilspitzen ohne äußere Schäftungstülle, und mit sehr kurzer schmaler äußerer Tülle ohne Widerhaken. Diese vertreten somit in der Entwicklungslinie die jüngeren Typen und zeugen davon, dass die pure Anwesenheit oder Absenz der äußeren Schäftungstülle nicht immer ein zuverlässiges chronologisches Kriterium sein kann. Auch in diesem Detail besteht die Unterschiedlichkeit der typologisch-chronologischen Entwicklung von Pfeilspitzen zwischen den beiden Regionen.

Die ausführlicheren typologischen Klassifikationen, vor allem von Pfeilspitzen ohne äußere Schäftungstülle, ausgearbeitet von J. Chochorowski (1974; 1985) und J. Říhový (1996), die wichtige Details wie z. B. die Blattform in der Seitenansicht, Querschnitt der Spitze oder Länge und Abschluss der Flügel in Bezug nehmen, präsentieren keine eigene Typologie der behandelten Fundgruppe, sondern gehen von den bereits existierenden typologisch-chronologischen Reihen aus, vor allem denen von A. I. Meljukova (1964) und V. G. Petrenko (1967), bzw. P. Rau (1929) und A. Hančar (1972). Dadurch ist die mögliche Erfassung der eventuellen lokalen typologisch-chronologischen Entwicklung der Pfeilspitzen aus dem Verbreitungsgebiet der VK erschwert. Deswegen halten wir es für unvermeidlich, eigene Kriterien deren typologischer Gliederung festzusetzen und derartig ausgesonderte typologische Reihen mit den bereits existierenden Schemen zu vergleichen. Als der Ausgangspunkt in dieser Hinsicht dienten uns zum Teil die Kriterien ausgearbeitet von A. Hellmuth (2006) für die Pfeilspitzen mit äußerer Schäftungstülle aus dem Burgwall von Smolenice-Molpír. Diese wenden wir auf den behandelten Fundverband jedoch nicht automatisch an, sondern passen sie an den Charakter und die Möglichkeiten des dargebotenen Materials an. Die Pfeilspitzen von östlichem Typ aus VK-Fundstellen in der Südwestslowakei können wir in fünf Grundtypen aufteilen. Wichtige Kriterien für deren Gliederung repräsentieren vor allem:

- der Blattquerschnitt (auf dessen Basis haben wir die Pfeilspitzen in 5 Grundtypen aufgeteilt, die mit römischen Zahlen bezeichnet werden: Typ I – dreiflügelige Pfeilspitzen; Typ II – dreiflügelig-dreikantige Pfeilspitzen; Typ III – zweiflügelige Pfeilspitzen; Typ IV – dreikantige Spitzen; Typ V – vierkantige Pfeilspitzen),

- die Blattform in der Seitenansicht (hier können wir die Pfeilspitzen auf Varianten aufteilen, die mit arabischen Zahlen bezeichnet werden: Variante 1 – rautenförmiges Blatt; Variante 2 – turmförmiges Blatt; Variante 3 – dreieckiges oder mandelförmiges Blatt),

- die Abschlussform und Gesamtlänge der Flügel in Beziehung zu der Pfeilbasis (hier gliedern wir die Pfeilspitzen auf Subvarianten, die mit Kleinbuchstaben bezeichnet werden: Subvariante a – die Flügel sind an den Enden zugespitzt und laufen über den Rand der inneren Tülle hinaus; Subvariante b – die Flügel sind gerade abgeschnitten und laufen über den Tüllenrand nicht hinaus; Subvariante c – die Flügel laufen schräg nach hinten zur Schäftung aus, wodurch der Eindruck einer äußeren oder herabgezogenen Tülle entsteht),

- die Tüllenform (äußere bzw. innere),

- das Verhältnis zwischen der Länge des Blattes und der Breite der Pfeilbasis (deren

gegenseitige Beziehung macht es möglich, gewisse Formtendenzen zu konstatieren, wo die kürzeren Pfeilspitzen gewöhnlich eine breitere Basis besitzen und umgekehrt, längere Pfeilspitzen eine schmalere Basis haben; mit Rücksicht auf die Tatsache, dass in dem zu verarbeitenden Verband fast ausschließlich nur die Pfeilspitzen ohne äußere Schäftungstülle vertreten sind, haben wir dieses Kriterium bei typologischer Gliederung des Materials nicht berücksichtigt),

– das Material, aus welchem die Pfeilspitzen hergestellt wurden (Bronze, Eisen oder Knochen).

Maßgebend für die Erarbeitung einer typologischen Gliederung der zu verarbeitenden Fundkategorie sind die ersten drei Kriterien, während die drei übrigen nur zur Ergänzung dienen. Die klassifizierten Artefakte konnten nur im Fall der Gräberfelder von Chotín IA und IB anhand der Originale beurteilt werden. Im Fall des Gräberfeldes von Senec-Štrková kolónia betrifft es nur die Funde aus der Ausgrabung von M. Pichlerová. Die anderen Funde aus der Südwestslowakei wurden nur auf Grund der Literatur beurteilt. In diesem Zusammenhang ist es zu betonen, dass die typologische Klassifikation nur anhand der Artefakte aus Fundstellen der VK aus der Südwestslowakei ausgearbeitet wurde. Die Funde von Pfeilspitzen aus Fundstellen der VK aus Ostungarn berücksichtigten wir nur bei der komparativen Analyse, u. z. nur in jenen Fällen, in welchen es der Publikationsstand ermöglicht hat. Deswegen können wir die Analysenergebnisse aus der Südwestslowakei nicht automatisch für das ganze Verbreitungsgebiet der VK verallgemeinern.

Auf Grund einiger Fundstellen im Karpatenbecken können wir konstatieren, dass die ältesten Pfeilspitzen ohne äußere Schäftungstülle auf diesem Gebiet schon in der 2. Hälfte des 7. Jahrhunderts v. Chr. bzw. an der Wende zwischen dem 7. und 6. Jahrhundert v. Chr. erschienen. Zu dem allgemein benutzten Typ von Fernwaffen wurden sie hier erst im Laufe der 1. Hälfte des 6. Jahrhunderts v. Chr. und eine große Beliebtheit erlangten sie vermutlich erst nach der Mitte des 6. Jahrhunderts v. Chr. Einige Funde aus dem Nordkaukasus können jedoch das erste Vorkommen von dreiflügeligen Pfeilspitzen ohne äußere Schäftungstülle bereits in der ausgehenden 1. Hälfte des 7. Jahrhunderts v. Chr. andeuten. Diese sind aber derartig selten, dass diese Feststellung auf deren Basis nicht verallgemeinert werden kann. Im Fall der beiden Gräberfelder von Chotín neigen wir eher zu der Ansicht, dass die ältesten Gräber mit Pfeilspitzen ohne äußere Schäftungstülle rahmenhaft in die 1. Hälfte des 6. Jahrhunderts v. Chr. gehören. An Fundstellen der VK in der Südwestslowakei fehlen die typologisch älteren Pfeilspitzen von östlichem Typ, repräsentiert hauptsächlich durch die zweiflügeligen, dreiflügeligen und dreikantigen Pfeilspitzen mit unterschiedlich langer äußerer Tülle mit oder ohne Widerhaken. Die im Theißgebiet sporadisch vorkommenden chronologisch jüngeren dreiflügeligen und dreikantigen Pfeilspitzen mit äußerer Schäftungstülle aus dem 6. Jahrhundert und aus der 1. Hälfte des 5. Jahrhunderts v. Chr. besitzen im Unterschied zu den typologisch älteren Pfeilspitzen aus dem 7. Jahrhundert v. Chr. ein subtileres Blatt und wesentlich kürzere Tülle, die wir als den Prototyp der eingezogenen Tülle unserer Subvariante c betrachten können. Wir können konstatieren, dass wenn die Pfeilspitzen von östlichem Typ ohne äußere Schäftungstülle in Fundverbänden der VK ohne Begleitung irgendwelcher gut datierbaren Gegenstände erschienen sind, erfüllen sie an und für sich nicht die Funktion eines chronologischen Kriteriums.

Nur ein Teil der Pfeilspitzenvarianten der Typen I und II besitzt direkte Analogien in der Steppen- und Waldsteppenregion des nordpontischen Gebietes. Dies betrifft vor allem die Variante I3 (Subvariante b), die für dieses Gebiet besonders charakteristisch ist, u. z. vor allem in der mittelskythischen Periode, obwohl sie hier auch noch bis zum Anfang der spätskythischen Periode überlebt. In diesem Zusammenhang muss man aber die Datierung von den ältesten Pfeilspitzen ohne äußere Schäftungstülle auf nordpontischem Gebiet Neubewerten, u. z. gerade anhand der neuen Erkenntnisse über deren zeitliches Vorkommen, nicht nur im Karpatenbecken, sondern auch im ostägäischen Raum und in Südosteuropa. Als eine besonders wichtige Fundstelle in dieser Hinsicht erscheint die Siedlung in der Alten Smyrna im Nordteil der kleinasiatischen Küste der Türkei. Aus dem Untergangshorizont dieser Siedlung, datiert anhand der Keramik neustens an die Wende zwischen dem 7. und 6. Jahrhundert v. Chr., stammt nämlich ein umfangreicher Verband von bronzenen Pfeilspitzen östlichen Typs ohne äußere Schäftungstülle. Eine ähnliche Datierung wie im Fall des Alten Smyrna bezieht sich auch auf einige Siedlungsfunde aus südöstlichem Alpenraum, die man in Zusammenhang mit der VK stellen kann. Die Varianten I1 und I2 sind auf nordpontischem Gebiet, ähnlich wie in der VK, nur sporadisch belegt. Die Pfeilspitzen typologisch nahestehend der Variante I3 sind hier jedoch zahlreicher als in der VK. Ein beträchtlicher Teil der chronologisch jüngeren Pfeilspitzen gehört im nordpontischen Raum zu Typen/Varianten morphologisch abweichend von den Varianten der Typen I und II, weit verbreitet im Karpatenbecken. Das Pfeilspitzenblatt ist am meisten dreieckig bzw. „mandelförmig“, während die „turmförmigen“ Blätter auf diesem Gebiet nur durch wenige Exemplare vertreten sind und in den meisten Fällen handelt es sich um Pfeilspitzen mit kurzer äußerer Schäftungstülle von jüngerem Typ. Deswegen können wir die turmförmigen Pfeilspitzenblätter östlichen Typs als eine lokale Eigenheit der VK betrachten. Die Flügel von nordpontischen Pfeilspitzen sind am unteren Ende am meisten gerade abgeschnitten (Subvariante b), die Subvariante a ist in höherem Maße erst auf Pfeilspitzen des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr. zur Geltung gekommen und die Subvariante c ist nur selten belegt. Die Varianten II2 und II3 finden unter den Funden aus nordpontischem Gebiet keine nahen Parallelen und wir können sie deswegen in der VK als eine Erscheinung der lokalen Entwicklung von Pfeilspitzen östlichen Typs betrachten. Einige territorial entferntere Parallelen findet die Variante II3 nur in Funden aus unterem Wolgaraum und südlichem Uralgebiet. Auch trotz den deutlichen morphologischen Ähnlichkeiten zwischen den Pfeilspitzen der VK und denjenigen der östlichen Kulturgemeinschaften, die in ihrem gemeinsamen Ursprung liegen, kamen wir zum Schluss, dass sich die Entwicklung der jüngeren Pfeilspitzen östlichen Typs in den beiden erwähnten Kultureinheiten hauptsächlich in eigene Richtung begab, wovon gerade das Vorkommen von vielen lokalen Varianten zeugt. Die angeführte Konstatierung bezieht sich auch auf einige Typen von älteren und jüngeren Pfeilspitzen aus dem Wolgaraum und dem Uralgebiet. Diese Feststellung gilt jedoch nicht für ältere Pfeilspitzen von östlichem Typ. Deren Funde aus dem Karpatenbecken besitzen im nordpontisch-kaukasischen Raum nämlich zahlreichere Parallelen als die jüngeren Typen. Wir müssen aber betonen, dass die Pfeilspitzen, die in der VK verbreitet waren, auf eine neue Tradition in Herstellung dieser Kategorie von Funden im Karpatenbecken hindeuten und zusammen mit anderen Funden repräsentieren sie einen wichtigen Indikator der Flexibilität der Träger der VK in Adaptation und Umwandlung der Gegenstände von östlichem Typ zu lokalen Formen.

Die **Pfeilspitzen westlicher Herkunft (Typ VI)**, die für die VK nicht charakteristisch sind und in ihrem Fundbestand ein fremdes Element darstellen, erscheinen als eiserne flache zweiflügelige Pfeilspitzen mit zugespitzten Widerhaken und unterschiedlich langem Schaftdorn. Die Begleitfunde von Pfeilspitzen vom Typ VI aus Fundstellen der VK im Theißgebiet erlauben keine präzisere Datierung. Deren chronologische Einsetzung in die Stufe HaD2, ähnlich wie beim Grab 50a aus Chotín IB, ist hoch wahrscheinlich, obwohl wir mit Rücksicht auf deren zeitliches Vorkommen in Nachbargebieten auch die Datierung ins 5. Jahrhundert v. Chr. in Betracht ziehen müssen.

Die **Köcherbeschläge** bilden eine quantitativ kleine Fundgruppe, zum Teil nur für die VK spezifisch. Mit Hinblick auf deren Funktion und Form können wir sie in zwei Hauptgruppen aufteilen: Blechbeschläge zur Verfestigung der Ränder und Böden und kreuzförmige Zierbeschläge. Die angeführte Gliederung reflektiert zugleich auch den Aspekt der Herkunft dieser Gegenstände. Während der Schwerpunkt des Vorkommens von Verfestigungsbeschlägen der Köcherränder und -böden im Bereich der nordwestlichen Hallstattkultur liegt und die Funde aus Transdanubien und der Südwestslowakei die östliche Randzone deren Ausbreitung darstellen, sind die kreuzförmigen Zierbeschläge von Köchern/Goryten gerade für die nord- und ostkarpatische Region charakteristisch (VK, Ciurbrud-Gruppe und Bírsești-Gruppe) und zu einigen von ihnen finden wir Parallelen in der Steppen- und Waldsteppenzone des nordpontischen Gebietes.

Die meisten **Verfestigungsbeschläge von Köcherrändern und -böden** stammen aus Gräbern, in denen die Pfeilspitzen von unserem Typ VI erschienen. Das Exemplar aus Chotín IB können wir in die Stufe HaD2 einsetzen. Das Vorkommen von Verfestigungsbeschlägen der Köcherränder und -böden in der VK ist vermutlich ein Ergebnis der Regionalkontakte mit Hallstattkulturgebieten bzw. ein Beleg der Anwesenheit von Fremdlingen, die auf Gräberfeldern der VK bestattet wurden. Im Fall des Körpergrabs 50a aus Chotín IB zeugt davon sowohl das gemeinsame Vorkommen von einem Köcher mit Pfeilspitzen des westlichen Typs, als auch die Absenz der typischen VK-Keramik. Die **kreuzförmigen Zierbeschläge von Köchern/Goryten** können wir anhand des Charakters der Verzierung in 2 Typen aufteilen (Typ I mit zoomorpher und Typ II mit geometrischer Verzierung). Die kreuzförmigen Beschläge werden hinsichtlich deren Funktion am meisten als Zierteile von Köchern interpretiert, doch im Fall einiger ukrainischer Fundstellen sowie einiger Beschläge aus dem Karpatenbecken können wir deren eventuelle Anwendung als Stirnplatten des Pferdehalters voraussetzen. Die zoomorphisch verzierten Exemplare bilden zwei Drittel von allen Beschlägen. Auf dem ganzen Verbreitungsgebiet erscheinen sie ungefähr zur gleichen Zeit und zu den ältesten Exemplaren gehören diejenigen aus der 1. Hälfte des 6. Jahrhunderts v. Chr. Obwohl die kreuzförmigen Zierbeschläge für das nordpontische Gebiet nicht typisch sind, besteht ihre Verzierung aus typischen Elementen der bildenden Kunst der Skythen und der verwandten Kulturen von euroasiatischen Nomaden. Eine quantitativ kleinere Fundgruppe repräsentieren die geometrisch verzierten sowie glatten Beschläge, die ausschließlich aus dem Karpatenbecken stammen. Im Zusammenhang mit dem ältesten Vorkommen von Köcherbeschlägen im Karpatenbecken muss man auf zwei spezifische Knochenfunde hindeuten, u. z. auf einen Gegenstand in Form einer stilisierten Tiergestalt (Pferd?) aus dem Grab 31 aus Törökszentmiklós-Surján

aus der 2. Hälfte des 7. Jahrhunderts v. Chr. und auf einen einzigartigen knöchernen Köcherbeschlagn aus dem Grab 320 aus Tiszalök-Börtön, dessen Datierung in die 2. Hälfte bzw. ins ausgehende 7. Jahrhundert v. Chr. indirekt durch die keramischen Begleitfunde möglich ist. Zu dem angeführten Beschlag finden wir keine direkten Analogien weder in der VK noch im Bereich der skythischen Denkmäler aus dem nordpontisch-kaukasischen Gebiet. Mit Rücksicht auf die gut datierbaren Begleitfunde von einigen kreuzförmigen Metallbeschlügen aus Grabbefunden der VK können wir konstatieren, dass diese im Laufe des ganzen 6. Jahrhunderts v. Chr. verwendet worden sind, wobei die zoomorphisch verzierten Beschlüge in ihrem Vorkommen vor allem auf die erste und die geometrisch verzierten Beschlüge auf die zweite Hälfte des gesagten Jahrhunderts beschränkt sind. Im nordpontischen Raum ist das sporadische Überleben der Beschlüge bis zur Mitte des 5. Jahrhunderts v. Chr. besonders für die Beschlüge der 1. Gruppe/Typ 4 nach Polidović typisch. Die angeführte Datierung dokumentiert indirekt auch ein ikonographischer Beleg der Existenz von kreuzförmigen Köcher-/Gorytbeschlügen an einem Relief aus der Apadana in Persepolis aus der Regierungszeit von Dareios I (522 – 486 v. Chr.). In Rumänien fällt das Vorkommen von den kreuzförmigen Beschlügen in die 2. Hälfte des 6. Jahrhunderts v. Chr.

Hinsichtlich der Gesamtzahl der Pfeilspitzen in einem Grabinventar sind auf den beiden Chotiner Gräberfeldern drei Grabgruppen vertreten: in deutlicher Überzahl sind die Gräber, in denen nur eine einzige Pfeilspitze gefunden wurde (59 %); weniger frequentiert sind die Gräber mit 2 bis 6 Pfeilspitzen (28 %) und die quantitativ kleinste Gruppe bilden die Gräber mit 8 bis 16 Exemplaren (13 %). Im Vergleich z. B. zu den Fundstellen der Ciumbrud-Gruppe ist die Zahl der Gräber der ersten Gruppe wesentlich höher und eine ähnliche Konstatierung gilt auch für andere Fundstellen der VK in Ostungarn (bis auf z. B. die Einzelgräber aus Mátraterenye und Cegléd-Hordógyág). In diesem Zusammenhang drängt sich die Frage der Funktion der Pfeilspitzen auf. Im Fall einer größeren Zahl der Exemplare innerhalb eines Grabverbands ist deren Verwendung als Komponenten der Bogenausrüstung einwandfrei. Als komplizierter erscheint jedoch die Situation der Gräber mit 1 bis 2 Pfeilspitzen. Interessant ist, dass diese sowohl in Frauen- als auch in Kindergräbern belegt wurden, deswegen können wir deren Funktion eines Amuletts annehmen. Die Möglichkeit deren Verwendung als eines prämonetären Zahlungsmittels, wie es bei den Funden aus einigen miletischen Kolonien in westlichem und nordwestlichem Schwarzmeergebiet der Fall ist, schließen wir im Fall der VK aus.

Die Analyse des Grabinventars hat gezeigt, dass die meisten Gräber mit mehr als sechs Pfeilspitzen in ihrem Inventar als die Gräber von Individuen, vor allem erwachsenen Männern mit besonderer gesellschaftlicher und sozialer Stellung betrachtet werden können. Dasselbe gilt auch im Fall der Köcherbeschlüge. Die angeführte Feststellung ist nicht nur durch das Grabinventar selbst belegt (wie z. B. das gemeinsame Vorkommen von Schlagwaffen, Pferdegeschirnteilen und Reitpeitschen), sondern auch durch die Zurichtung und Ausmaße der Grabgrube und nicht zuletzt auch durch die zoomorphe Verzierung der meisten analysierten Köcherbeschlüge. Bemerkenswert bei der Verzierung ist ihre evidente Verbundenheit mit Militaria und Pferdegeschirr und somit auch mit der männlichen Komponente der VK-Population. Auf Grund der gegenseitigen Kombinationen von einzelnen Fundkategorien können wir

im Fall der Gräber mit Pfeilspitzen zwei Gruppen aussondern. Die erste Gruppe umschließt die Gräber, in deren Ausstattung außer den Pfeilspitzen selbst keine anderen Waffenkategorien vertreten waren. In diese Gruppe können wir die meisten Gräber mit weniger als sechs Pfeilspitzen einreihen, vor allem aber diejenigen mit nur einer einzigen Pfeilspitze. Die anderen Grabverbände gehören in die zweite Gruppe, für die auch das Vorkommen von anderen Waffenkategorien typisch ist, vor allem Schlagwaffen (Streitpickeln), bzw. das gemeinsame Vorkommen von Pferdegeschirrtteilen (Trense und Halfterteile) und anderen spezifischen Fundkategorien (Reitpeitschen – Nagaikas und Köcherbeschläge).

*Mgr. Anita Kozubová, Poľnohospodárska 26, 821 07 Bratislava, Slovenská republika
anitakozub@gmail.com*